

KIRIM TÜRKLERİNİN SÜRGÜNÜ VE MİLLİ MÜCADELE HAREKETİ (1944-1990)

Dr. Kemal Özcan

1939 yılında yapılan Sovyetler Birliği nüfus sayımı verilerine göre Kırım'da 1.123.806 kişi yaşıyordu. Bu sayının 557.449'unu Ruslar, 218.492'sini Kırım Türkleri ve 153.478'ini Ukraynalılar oluşturuyordu. Bölgede en az nüfus Litvanyalılara aitti (888 kişi)¹. II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği topraklarına da giren Alman orduları, Ekim 1941'de Kırım'a girmişlerdi.

II. Dünya Savaşı öncesinde, hem Almanların hem de Rusların Kırım'a dair çeşitli planları bulunmaktaydı. Dönemin Sovyet lideri Stalin'in, 1941 sonbaharında bütün Kırım Türklerini Kazakistan bozkırlarına sürmeyi tasarladığı nakledilmektedir². Diğer taraftan, Almanlar da Kırım'ın kendi topraklarına dahil edilmesi³, bölgenin Alman subayları için bir tatil beldesi haline getirilmesi veya İtalyanlarla ihtilafı oldukları Güney Tirol Almanlarının buraya yerleştirilmesi düşüncesini taşıyorlardı. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek için ise, Kırım'da yaşayan Ruslar, Ukraynalılar, Kırım Türkleri dahil herkesin sürgün edilmesi gerektiğine inanıyorlardı⁴.

Savaşın başlamasından yaklaşık iki yıl sonra Sovyet topraklarını istila eden Alman orduları, Ekim 1941'de Kırım'ın kuzeyindeki Orkapı (Perekop)'dan içeri girerek, 30 Kasım 1941'e kadar Akyar (Sivastopol) dışında bütün Kırım'a hakim oldular⁵. Kırım'ı Almanlara terk eden Sovyet idaresi, beraberindeki askeri kuvvetlerle bölgeden çekilirken büyük bir katliama girişmiş, kendi askerlerinin yattığı hastaneleri dahi ateşe vermekten kaçınmamışlardı⁶. Kırım'a giren Alman orduları ise, bir kısım halk tarafından kurtarıcı olarak karşılanmıştı. Almanlara gösterilen bu ilginin bir diğer tezahürünü, Kırım dışında yaşayan Kırım Türklerinin vatanlarının bağımsızlığını elde etmek için Almanlarla temasa geçmelerinde görmekteyiz. İlk olarak Edige Kırimal ve Müstecip Ülküsal gibi tanınmış iki Kırım Türkü, Türkiye Cumhuriyeti'nin de çabaları sonucu Almanya'ya gitti. Kırimal ve Ülküsal burada Alman yetkililerle ülkesinin ve halkının geleceği hakkında girişimlerde bulundular⁷. Aynı şekilde Kırım'da da bir kısım Kırım Türkü, vatanlarının Sovyet Rus hakimiyetinden kurtularak bağımsız bir Kırım Türk devleti halini almasını istiyordu. Bu gaye ile, Alman ordusu bünyesinde kurulan askeri taburlarda bu düşünce içinde olan bazı Kırım Türkleri yer almıştı. "Gönüllü Nefs-i Müdafaa Taburları" olarak da adlandırılan bu teşekküllerde yer alan Kırım Türklerinin bir bölümünün ise Nikolayev ve Akmesjid (Simferopol)'deki Alman esir kamplarında bulunan askerlerden oluştuğunu da belirtmek gerekir⁸. Önemli bir kısmı, hayatta kalma arzusundaki savaş esirlerinden oluşan bu taburların, o dönemin şartları içinde ne kadar "gönüllü" oldukları ihtiyatla karşılanmalıdır. Bu

taburlarda gerçekten gönüllü olarak yer alan Kırım Türklerinin amaçları ise, Alman hakimiyeti altında yaşamak değil, ne şekilde olursa olsun Rus hakimiyetinden kurtulmak ve bağımsız Kırım devletini kurmaktı. Onlar bu hedefe ulaşabilmek için, Almanların kendilerine ne tür haklar tanıyacağını hesaba katmadan böyle bir işbirliğine giriştiler⁹.

Kırım Türklerinden “gönüllü” asker alınmasına, nihai olarak Führer tarafından 2 Ocak 1942’de 11. Ordu Keşif Birliği’nde yapılan bir toplantı sonrasında karar verildi. Bu mesele ile ilgilenmek üzere SS şefi Ohlendorf idaresindeki D Özel Görev Birliği görevlendirildi¹⁰. D Özel Görev Birliği’nin görevi, asker alımlarının yürütülmesi, esir kamplarından gönüllü asker toplanması, askerlerin eğitilmesi olarak tespit edilmişti. Bu birliğin görevleri arasında ayrıca, Kırım’ın kuzey kısmındaki Türk köylerinde halkın etnografik özellikleri hakkında çalışmalar yapmak gibi pek de askerî olmayan bir vazifesi de bulunmaktaydı¹¹.

Nefs-i Müdafaa Taburlarında yer alan Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Bununla birlikte, bu taburlarda bulunan Kırım Türklerinin sayısının genel olarak 20.000 kişi civarında olduğu ifade edilmektedir¹². Alman askeri belgelerine göre ise, Kırım’ın 203 yerleşim bölgesinden 5655 kişi ve 5 esir kampından 3600 kişi olmak üzere, toplanan gönüllü sayısı toplam 9255 kişidir¹³. Görevi Kırım’daki diğer milliyetlere mensup halkı korumak ve Sovyet partizanlarına (çeteci) karşı mücadele etmek¹⁴ olan bu taburların infaz birlikleri olarak görev yaptığı ve Kırım’da yaşayan 88 bin sivilin ölümünde, 85 bin kişinin de Almanya’ya sürgün edilmesinde görev aldığı Sovyet makamları tarafından iddia edilmektedir¹⁵.

İşgalin ardından Kırım’da kurulan Alman idaresinin, Kırım Türklerine karşı askerî konularda gösterdiği itimadı siyasî meselelerde göstermediği dikkati çekmektedir. Bunun en bariz tezahürü, Almanlar tarafından Kırım’daki askerî makamların, yerel yönetimlerin ve emniyet teşkilatının büyük çoğunluğunda Rusların göreve getirilmesinde görülmektedir¹⁶. Bunun yanında Almanların kendileriyle işbirliği yapan Kırım Türklerine karşı bir takım kültürel imtiyazlar sağladığı bilinmektedir. Kırım Türkleri ayrıca Müslüman Komitelerinin teşkili gibi siyasî bir ayrıcalık da elde etmişti. Nazi Güvenlik Servisi (SD) ve Alman Silahlı Kuvvetleri Komutanlığı (OKW) tarafından Kasım 1941’de kurulmasına izin verilen ve merkezi Akmesjid’de olan bu komiteye sadece dini ve kültürel meselelerle ilgilenme yetkisi verilmişti. Böyle olmakla beraber, Komite gayr-i resmi olarak Kırım Türklerinin siyasî merkezi haline gelmişti¹⁷. Yine bu Komite tarafından 11 Ocak 1941’de, haftada iki kere olmak üzere **Azat Kırım** adlı bir gazete çıkarılmaya başlandı. Bu gazetenin tirajı Alman yönetimi tarafından 10 bin

adetle sınırlanmıştı¹⁸. Kırım Türklerinin siyasi haklar konusundaki taleplerini dikkate almayan Almanların sağladığı bu ayrıcalıkların da kendi çıkarları doğrultusunda olduğu anlaşılmaktadır.

Bir kısım Kırım Türkününün Almanlarla çeşitli ilişkilerde bulunmasının yanında, bu topluluğa mensup önemli bir kitlenin ise gerek Sovyet Kızıl Ordusu içinde gerekse partizan (çete) hareketi saflarında Almanlara karşı silahlı mücadeleye katıldığı görülmektedir. Kırım Türklerinin bu mücadeleleri savaş sonrası Sovyet literatüründe uzun süre yer almamıştı. Nihayet Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde yayınlanan eserlerde bu konulara yer verilmeye başlanmış, Almanlarla işbirliği yapanların aksine, Kırım Türklerinin çoğunluğunun “vatanlarına sadık kaldıkları” ifade edilmiştir. Bu mücadelede yer alan bir çok Kırım Türkününün yüksek derecede madalya ve nişanlarla taltif edildiğine de yer verilmiştir. Bu mükafatlardan biri ise, savaş sırasında 30 tane Alman uçağını düşüren ve bu kahramanlıklarından ötürü iki kere “Sovyetler Birliği Kahramanı” ünvanı alan Ahmet Han Sultan'a takdim edilmiştir¹⁹. Kızıl Ordu ve partizan saflarında yer alan Kırım Türklerinin mevcudu hakkında da kesin bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Bununla birlikte, Kırım Türklerinin Sovyetler Birliği KP MK'nin XXIII. Kongresine göndermiş oldukları bir bildiriden anlaşıldığı kadarıyla, savaşın başında Kırım'ın Kuybişev, Bahçesaray, Aluşta, Sudak, Lenin ve Balaklava rayonlarına ait 21 köyden 18 yaşın üzerinde 4252 kişiden 2324 genç (ki bu bölgelerdeki toplam yetişkin nüfusun %56.9'dur) Kızıl Ordu'ya katılmıştı. Ayrıca, yine bu köylerden 329 kişi partizan hareketine iştirak etmişti. Bu bildiride, Kırım Türklerinin Kızıl Ordu ve partizan cephelerinde yetişkin nüfusunun %26.4'ünü kaybettiği de belirtilmektedir²⁰. Kırım Türkleri gösterdikleri üstün başarılar sayesinde Kızıl Ordu ve partizan hareketi içerisinde kumanda mevkilerine kadar yükselmişlerdi. Örnek olarak Kırım Türklerinin Kırım'daki 7 tugayın ikisinde ve 28 bölüğün 10'unda kumandayı ellerinde tutmaları gösterilebilir²¹. Bütün bunlara rağmen, partizan hareketinin Rus asıllı komutanlarından Makrousov ve Martinov gibi şahıslar, Kırım Türklerine karşı besledikleri düşmanlığı daha da ileriye götürerek, Sovyet yönetimine sunduğu raporlarda Kırım Türklerinin Almanlarla işbirliği yaparak “vatana ihanet ettiklerini” defalarca ifade etmişlerdi²².

Kasım 1943'te Stalingrad'da Alman ordusuna karşı ezici bir galibiyet kazanan Kızıl Ordu birlikleri, ilerlemesini sürdürerek 10 Nisan 1944'te Kırım'a yeniden hakim oldu. Kırım'ın tekrar Sovyet hakimiyetine girmesinin ardından, zafer sarhoşluğu içinde olan Kızıl Ordu askerlerinin özellikle Kırım Türklerine karşı ağır baskılar uyguladığı, hatta bir çok Kırım Türkünü katlettikleri bildirilmektedir²³. Sovyet askerlerinin Kırım Türklerine karşı böyle bir tutum sergilemelerindeki en önemli sebebin, Almanlarla işbirliği yaparak Kızıl Ordu ve partizan hareketlerine karşı savaştıklarına inandıkları bu topluluktan intikam alma duygusu olduğu

görülmektedir. Zira Sovyet yönetimi tarafından yapılan menfi propagandalarla bu insanlar Kırım Türklerinin vatana ihanet ettiklerine inandırılmışlardı²⁴. Bununla birlikte Sovyet yönetimi Kırım'a tamamen hakim olduktan sonra, 20 Nisan 1944'te Kırım KP bölge komitesi, savaş sırasında Almanların yapmış oldukları cinâi faaliyetler ile onlarla işbirliği yapanları tespit etmek amacıyla bir **Olağanüstü Devlet Komisyonu** kurulmasına karar verdi. 5 Haziran 1944'te çalışmalarına başlayan komisyon Mayıs 1945'te görevini tamamlamıştı²⁵. Bu komisyonun çalışmaları sonunda hazırlanan raporların, Sovyetler Birliği hükümeti tarafından daha önceden düşünülen Kırım Türklerinin sürgününe zemin hazırladığı düşünülmektedir.

Sovyetler Birliği'nde halkların yaşadıkları yerlerden topluca sürülmeleri, bu ülkenin tarihinde yeni bir olay değildi. 1930-1950 yılları arasında bir çok halkın yaşadıkları yerlerden sürülerek ülkenin başka bölgelerinde, zor şartlar altında yaşamaya terk edildikleri görülmektedir. Bu uygulamalara ilk defa, 1 Şubat 1931 tarihinde SSCB Merkez İdare Komitesi ve Yüksek Sovyet Prezidyumu (YSP) tarafından çıkarılan kararname ile "kulak" olarak adlandırılan toprak sahibi zengin köylülerin maruz kaldığını müşahade etmekteyiz. İki yıl içerisinde sürgünleri gerçekleştirilen bu şahısların toplam mevcudu 1.317.000 civarında olduğu belirtilmektedir. Bunlar arasında mesela Ukrayna'dan 63.720 aile, Kuzey Kafkasya'dan 38.404 aile, Moskova'dan 10.813 aile, Batı Sibirya'dan 52.091 aile, Kırım'dan 4325 ailenin sürgüne gönderildiği artık bilinmektedir²⁶. 1937 yılında Sovyetler Birliği'nde yaşayan Koreliler²⁷, 1940'ta Polonya ile Sovyetler Birliği arasında 20 yıl önce cereyan eden savaştan sonra ülkede kalan 380.000 Polonyalı²⁸, 1941'de Volga kıyılarında yaşayan Almanlardan, savaş sırasında Alman ordusuna yardım ettiği gerekçesiyle toplam 1.024.722 kişi²⁹ sürgüne maruz kaldı. Bunun yanında 28 Ekim 1943 tarihli SSCB YSP kararnamesiyle toplam 93.139 Kalmuk Türkü Altay, Krasnoyarsk, Omsk ve Novosibirsk bölgelerindeki özel iskan alanlarına sürgün edildi³⁰. 2 Kasım 1943'te ise toplam 69.267 Karaçay Türkü vatanlarından zorla çıkartıldı³¹. Bütün bu toplulukların sürgüne gönderilme gerekçesi hemen hemen aynıydı: Almanlarla işbirliği yapmak veya onlara karşı gerektiği gibi mukavemet etmemek. Oysa Alman işgaline hiç maruz kalmayan ve onlarla herhangi bir teması bulunmayan Çeçen-İnguşlar da Stalin döneminin bu acı siyasetinden nasibini almışlardı. Bu uygulama sonucu yaklaşık 600.000 Çeçen-İnguş, 23 Şubat 1943'te başlayan bir operasyonla vatanlarından zorla çıkarılarak Kazakistan ve Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerine sürüldüler. Aynı bölgede yaşayan ve bir kısmının Almanlara yardım ettiği tespit olunan Kabard, Edige ve Çerkesler ise hiçbir yaptırımla karşılaşmadan yerlerinde kalmışlardı³².

İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlara yardım ettikleri gerekçesiyle vatanlarından topluca sürülen topluluklar arasında sıra Kırım'da yaşayan halklara gelmişti. Kırım'ın Alman

işgalinden kurtarılmasından sonra, Sovyet hükümeti tarafından süratli bir şekilde bölgenin gayr-i Slav unsurlardan temizlenmesine başlandı. İlk olarak Kırım Türklerinin sürgünü gerçekleşti. Ardından Kırım’da yaşayan Almanlar, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler de “zorunlu göçe” maruz kaldılar. Kırım’dan toplam 12.422 Bulgar, 15.040 Rum, 9621 Ermeni, 1119 Alman ve diğer milletlere mensup 3652 kişi sürgün edilmişti³³. Sovyet devletinin izlediği bu sürgün politikası sonucunda, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ülkede toplam olarak 3.332.580 kişinin, yaşadığı topraklardan çıkartılarak Sovyetler Birliği’nin diğer bölgelerine yerleştirildiği ve 1948-49 yıllarında bu sayının ölüm, sürgünlükten serbest bırakılma gibi sebeplerle 2.275.900 kişiye indiği belirtilmektedir³⁴.

Sovyetler Birliği topraklarında İkinci Dünya Savaşı’nın en şiddetli cereyan ettiği yerlerden biri olan Kırım’ın yeniden Sovyet hakimiyetine geçmesinden sonra, Sovyet güvenlik birimleri NKVD ve KGB tarafından bölgenin Alman istilacılardan, “Sovyet karşıtı unsurlardan” ve Almanlarla işbirliği yapanlardan “temizlenmesi” için yoğun bir çalışma başlatıldı³⁵. Bu itibarla, 13 Nisan 1944 tarihinde SSCB İçişleri Halk Komiseri ve Devlet Güvenliği Genel Komiseri L. Beriya ile Devlet Güvenliği Halk Komiseri V. Merkulov tarafından Kırım Özerk SSC’nin “Sovyet karşıtı unsurlardan temizlenmesi” hususunda bir talimatname yayınlandı³⁶. Bu talimatnamenin yerine getirilmesi görevi, SSCB Devlet Güvenliği Halk Komiseri yardımcısı Kobulov, SSCB İçişleri Halk Komiseri yardımcısı Serov, Kırım ÖSSC İçişleri Halk Komiseri Sergiyenko ve Kırım ÖSSC Devlet Güvenliği Halk Komiseri Fokin’e verildi³⁷. Aldıkları talimatla vazifelerine başlayan Serov ve Kobulov’un hazırlamış olduğu 22 Nisan 1944 tarihli raporda belirtildiğine göre, 1 Nisan 1940 tarihi itibarıyla Kırım’da 1.126.800 kişi bulunmaktaydı. Bunun içinden Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, yaklaşık 218 bin kişi olduğu tahmin edilmekteydi. Rapordan anlaşıldığı üzere, 17-20 Nisan 1940 tarihinde Kırım’dan 180.000 kişi tahliye edilmiş, toplam 90.000 kişi ise Kızıl Ordu’ya çağırılmıştı. Kızıl Orduya çağırılanlar arasında 20.000 Kırım Türkünün de bulunduğu dikkati çekmektedir. Bu arada Kırım’dan 62.000 Almanın sürgün edildiği, 67.000 Yahudi, Karaim ve Kırımçak Türkünün de Almanlar tarafından kurşuna dizildiği ifade edilmektedir³⁸. Bunun yanında yapılan operasyonlar sonunda 7 Mayıs 1944 tarihi itibarıyla 5381 (16 Mayıs’ta ise 6452) kişi tutuklanmış ve çeşitli miktarda silah ile bunlara ait mühimmat ele geçirilmişti. Operasyon sonuçlarının merkeze bildirilmesi sırasında, Kırım Türklerinden 20.000 kişinin Kızıl Ordu saflarından ayrılarak Almanların tarafına katıldıkları da belirtilmişti³⁹.

Bütün bunların ardından Sovyet yönetiminin, Kırım Türklerinin topyekün sürgününe kesin karar verdiği anlaşılmaktadır. Serov ve Kobulov’un 7 Mayıs 1944’te Beriya’ya gönderdikleri

rapor⁴⁰ bu tespiti doğrulamaktadır. Söz konusu raporda sürgün operasyonu hazırlıklarının 18-20 Mayıs'a kadar tamamlanmasının, operasyonun ise 25 Mayıs'a kadar sonuçlandırılmasının mümkün olduğu belirtilmektedir. Beriya ise, 10 Mayıs 1944'te Sovyet devlet başkanı Stalin'e, Kırım Türklerinin Sovyet halkına karşı "ihanet ettiği" göz önüne alınarak, bütün Kırım Türklerinin Kırım bölgesinden çıkarılması hususunda Devlet Güvenlik Komitesi (GKO)'nin onayını talep ediyordu. Beriya sürgün edilecek Kırım Türklerinin, hem tarımda (kolhoz ve sovhozlarda), hem de sanayi ve ulaşım alanlarında kullanılmak üzere Özbekistan SSC bölgelerinde iskan edilmesinin uygun olacağını düşünüyordu. Kırım Türklerinin Özbekistan SSC'ne yerleştirilmesi hususunda Özbekistan KP sekreteri Yusupov ile de muvafakata varılmıştı. İlk verilere göre nüfusu 140-160 bin kişi olarak hesap edilen Kırım-Türklerinin sürgününün 20-21 Mayıs'ta başlayıp 1 Temmuz'da tamamlanması planlanmıştı⁴¹.

Beriya'nın bu talebine Stalin bir gün sonra cevap verdi ve kendi imzasını taşıyan GKO'nin 5859 sayılı "çok gizli" kararnamesiyle⁴² bütün Kırım Türklerinin Kırım'dan sürülmesi kararını verdi. Kararnamede Beriya'nın Kırım Türkleri hakkında zikrettiği hususlar tekrarlanmakta ve onların Almanlarla işbirliği yaptıkları inancı pekiştirilmektedir. GKO bu hususları göz önüne alarak, Kırım Türklerinin aileleriyle birlikte topyekün Kırım'dan çıkarılmasına ve "özel sürgünler (spetsposelentsı)" olarak Özbekistan'ın belirlenen bölgelerinde sürekli ikâmete tabi tutulmasına karar verdi. Sürgün operasyonunun yürütülmesi için Beriya komutasındaki NKVD kuvvetleri görevlendirildi ve 1 Haziran 1944'e kadar bu operasyonunu tamamlanması emredildi. Söz konusu kararname ile, sürgün edilecek olanların beraberlerinde kendi özel eşyalarını, elbiselerini, günlük demirbaş eşyalarını ve aile başına 500 kg erzak almalarına izin veriliyordu. Bununla birlikte sürgün masraflarının karşılanması için SSCB Finans Halk Komiseri Zverev'in Mayıs ayı içerisinde Halk Komiserleri Sovyeti (SNK) fonundan 30 milyon ruble tahsis etmesi isteniyordu⁴³.

Kararnamede belirtilen operasyonun başlangıç tarihi, Beriya'nın talimatıyla iki gün önceye alındı ve Kırım Türklerinin sürgünü 18 Mayıs 1944'te saat 03.00 civarında başladı⁴⁴. Son derece organize ve zamana karşı oldukça titiz bir şekilde yapılan operasyonlar, "potansiyel tehlikeli" olarak nitelendirilen kişilerin tutuklanmasıyla başladı. Yetişkin erkeklerin büyük çoğunluğu Sovyet ordusuna alındığı için, geride kalanların büyük çoğunluğunu kadınlar, çocuklar ve yaşlılar meydana getiriyordu⁴⁵. Sovyet askerleri gecenin bir vakti, daha önceden tespit olunan Kırım Türklerinin evlerine zorla girerek insanları uykularından kaldırmış ve 15 dakika içinde buldukları yerlerin meydanında toplanmalarını söylemişlerdi. Ne olup bittiğini anlamayan ve uykunun vermiş olduğu şaşkınlığı da üzerinden atamayan Kırım Türklerinin yanlarına,

kararnamede belirtilenin aksine sadece taşıyabilecekleri eşyalarını almalarına izin verilmiş, bir çok yerde buna dahi müsaade edilmemişti⁴⁶. Evlerinden çıkarılan halk buldukları yerin meydanlarında, tarlalarda veya uygun görülen başka yerlerde toplanarak kendilerini demiryolu istasyonlarına taşıyacak nakliye araçlarını beklemeye başladı⁴⁷. Korku ve endişe içerisinde bekleyen halk, bir de askerlerin taşkınlıklarına maruz kalıyordu. Sürgünü gerçekleştiren askerler sadece verilen emirleri yerine getirmemişler, aynı zamanda çaresiz halka karşı insanlık dışı hareketler de sergilemişlerdi. Bütün bunlar binlerce Kırmınlının gözleri önünde cereyan etmesine rağmen onlar da komşuları olan Türklere hiçbir yardım teşebbüsünde bulunmamışlardı⁴⁸. Askerlerin taşkınlıkları o derece artmıştı ki, yaşlı kadınları, acıdan çılgına dönenleri kaçmaları için serbest bırakmışlar, sonra da arkalarından kurşun yağdırmışlardı⁴⁹.

Sürgüne gönderilenler arasında Kızıl Ordu mensubu Kırım Türk askerleri de bulunuyordu. Bu cümleden olmak üzere, Kırım Türklerinden 524 subay, 1392 astsubay ve 7079'u çeşitli rütbelerde olan toplam 8995 Kızıl Ordu mensubu Kırım'dan çıkarılmıştı. Kırım'ın genelinde sürgün edilen sabık Kızıl Ordu mensubu ise toplam 10.892 kişidir⁵⁰.

Sürgünlerin Kırım'dan katarlarla Özbekistan'a taşınması görevi NKVD ile Ulaştırma Halk Komiseri Kaganoviç'e verilmişti⁵¹. Kırım Türkleri nakliye araçları ile istasyonlara taşınmış ve burada kendilerini bekleyen vagonlara tika basa doldurularak kapıları sıkı sıkıya kapatılmıştı. Hayvan ve yük taşımada kullanılan bu vagonlarla daha önce de Çeçen ve İnguşlar sürgüne gönderilmişti⁵².

Kırım Türklerinden oluşan ilk sürgün kafilesinin yola çıkmasından sonra Serov ve Kobulov derhal durumu Beriya'ya telgraflarla rapor ettiler. İlk gün saat 20.00 itibariyle toplam 90 bin kişi istasyonlara götürülmüş, bunlardan 48.400 kişi 17 katarla doldurularak gidecekleri yerlere gönderilmişti. 25 katarın ise beklemede olduğu bildirilmişti⁵³. 19 Mayıs'ta ise, saat 12.00 itibariyle istasyonlara toplam 140.000 kişinin götürüldüğü, bunlardan 119.424 kişinin 44 katarla sürgün yerlerine gönderildiği ve halen 13 katarın daha bulunduğu belirtilmişti. Yine aynı gün saat 18.00 itibariyle ise istasyonlara toplam 165.515 kişinin getirildiği ve bunlardan 136.412 kişinin 50 katarla gidecekleri yerlere gönderildiği rapor edilmişti⁵⁴. Serov ve Kobulov tarafından 20 Mayıs'ta gönderilen son telgrafta ise, operasyonun saat 16.00'da tamamlandığı ve toplam 180.014 kişinin 67 katarla doldurularak sürgün edildiği, ancak bunlardan 63 katarla bulunan 173.287 kişinin gidecekleri yerlere gönderildiği belirtilmekte, geriye kalan 4 katarın ise o gün gönderileceği ifade edilmektedir. Bunun dışında, Kırım rayon askerî komiserliklerinin askerlik çağında olan 6.000 Kırım Türkünü askere sevk ettiği haber verilmektedir. Ayrıca Beriya'nın emriyle Moskova kömür madenlerinde çalışmak üzere 5000 Kırım Türkünün buraya

gönderildiği bildirilmektedir⁵⁵. Böylece Kırım ÖSSC'den toplam 191.014⁵⁶ Kırım Türkünün sürgün edildiği gibi bir durum ortaya çıkmaktadır, ki bu sayının gerçekleri ne ölçüde yansıttığı ihtilaf konusu olmuştur.

Kırım Türklerinin 3 gün içinde tamamen vatanlarından sürgün edilmesi operasyonunun başarıyla neticelenmesi şerefine 19 Temmuz 1944'te bir tören tertip edilmiş ve operasyonda görev alanlar Sovyet yönetimi tarafından mükafatlandırılmıştı. Ancak tören sırasında gelen bir haber, Arabat adlı bir Türk köyünün unutulmuş olarak boşaltılmadığını gösteriyordu. Azak Denizi ile Sivaş arasında yer alan Arabat köyünün halkı balıkçılık ve tuz üretimi ile uğraşan köylülerdi. Kobulov adamlarına iki saat içinde orada tek bir Kırım Türkünün kalmaması yönünde emir verdi. Oysa Kırım Türkleriyle dolu yük katarları çoktan yol almıştı ve onlara yetişme imkanı yoktu. Bunun üzerine Arabat'taki bütün Kırım Türkleri oldukça büyük ve eski bir gemiye bindirilerek mahzene kapatıldılar. Gemi denizin en derin yerine getirilerek ambar kapakları açıldı ve gemi içindeki insanlarla birlikte batırıldı. Bu olay sonunda Arabat köyünde yaşayan Kırım Türklerinden kurtulan tek bir kişi bile olmamıştı. Bu operasyondan sonradır ki, Kobulov Kırım'ın Türklerden "tamamen" temizlendiğini belirten raporunu iletebilmiştir⁵⁷.

Sürgün operasyonunun yolda geçen safhası, Kırım Türkleri açısından unutulması güç hadiselerin cereyan ettiği bir tablo ortaya koymaktadır. Tıka basa vagonlara doldurulan halk, günlerce aç-susuz bir şekilde, en temel ihtiyaçlarını gideremedi, sonunun ne olacağını bilmediği bir seyahate çıkmıştı. Yol boyunca bir çok insan hastalanmış, özellikle yaşlılar ve çocuklar açlığa, susuzluğa, vagonların havasızlığına dayanamamış ve hayatını kaybetmişlerdi. Ölenler durulan ilk yerde vagonlardan indirilmiş ve defnedilmelerine müsaade edilmeden yol kenarlarına bırakılmıştı⁵⁸. Bu şekilde yol boyunca 7889 Kırım Türkünün öldüğü belirtilmektedir⁵⁹.

Uzun geçen bir yolculuktan sonra sürgün Kırım Türkleri, Sovyet yönetimi tarafından daha önceden tespit edilen yeni yerleşim yerlerine ulaştılar. 4 Temmuz 1944'te Beriya tarafından açıklanan bu insanlık dramının sonuçlarına göre, Kırım Türklerinin tamamı gönderildikleri yerlere vasıl olmuş, bunlardan 151.604 kişi Özbekistan'a, 31.551 kişi de 21 Mayıs 1944 tarihli GKO kararnamesi gereği Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmişti⁶⁰. Ancak bu açıklamanın yapıldığı tarihte Kırım Türkleri henüz yeni yerlerine ulaşmamışlardı. Dolayısıyla Beriya'nın yapmış olduğu açıklamadaki verilerin de gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Böyle olmakla beraber, bu durumun Sovyet yönetiminden hiç kimsenin umurunda olmadığı, onlar için sürgünün başarıyla gerçekleşmiş olmasının daha önemli olduğu görülmektedir.

Kırım Türklerinin topyekün vatanlarından sürgününü müteakip, GKO kararnamesi uyarınca onlardan geriye kalan bütün taşınır ve taşınmaz mal varlıklarına Sovyet yönetimi tarafından el konuldu ve bunlar ilgili bakanlıklar tarafından müsadere edildi⁶¹. Müsadere işleminin daha süratli bir şekilde yapılabilmesi için ise, sürgün operasyonunun başladığı gün (18 Mayıs 1944) devlet tarafından Eşya Kayıt ve Kabul Komitesi kuruldu⁶². Kısa süre içinde kalan malların bir envanteri çıkarıldı. Bu envantere göre Kırım Türklerinden geriye kalan mal ve mülkün miktarı aşağıda gösterildiği gibi tespit edilmişti:

Sığır ve kümes hayvanı	15.740 baş
Tarım ürünleri	40.000 çinko (çinik)
Bina/ev	25.561 adet
Kışlık ve yazlık tahıl ekimi	68.500 hektar
Köy kooperatifi demirbaşları	345.500 adet
Ev eşyası	420.000 adet

Müsadere edilen bütün bu mal-mülk, GKO tarafından yerel yönetimlere devredildi⁶³. Sürgün edilen Kırım Türklerinin menkul ve gayr-i menkul emlâki, yapılan sayım ve kayıt işleminin ardından koruma altına alınacak, binalar ile evler yağma ve hırsızlıklara karşı mühürlenerek muhafaza edilecekti⁶⁴. Hal böyle iken, Kırım'ın Slav ahalisinin Türklerden kalan malları yağmalamak, hayvanlarına el koymak ve evlerini işgal etmek niyetinde oldukları, inşaatlarda kullanmak üzere Kırım Türklerine ait mezarların taşlarını söktükleri, kıymetli eşya bulmak ümidiyle mescitleri talan ettikleri de dikkatleri çekmektedir⁶⁵.

Kırım Türkleri ve Kırım'da yaşayan bir çok topluluğun zorla Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerine sürülmelerinden sonra Kırım adeta boşalmıştı. Her alanda son derece ciddi iş ve işçi gücü açığı ortaya çıkmıştı. Özellikle Kırım'ın ekonomisine hayat veren ünlü bağ ve bahçeleri harap olmuştu. Uzmanlar bu durumun düzeltilmesi için çok zaman geçmesi ve çok şey yapılması gerektiğini belirtiyorlardı⁶⁶. Sürgün kararnamesinin ardından 15 Mayıs'ta Halk Komiserliği Sovyeti (SNK) tarafından yayınlanan bir talimatname ile Kırım'ın güney bölgelerinde zirai faaliyetlerin yapılması için çalışabilecek elemanlar temin edilmesi hususu ele alınmıştı. Kırım devlet yetkilileri, bu talimatname uyarınca 27 Mayıs'ta bir kararname yayınlarak, yarımada'daki tarım işlerinin yürütülmesi için Ukrayna'nın çeşitli yerlerinden iki ay içinde 13.800 kişinin getirilmesini sağladılar⁶⁷. Kırım'daki yaşanan bu karmaşalık, yerel yöneticiler için çözülmesi imkansız bir sorun gibi görülse de, sürgünün amaçlarından birinin Kırım'a Slav halkı

yerleştirerek bu yarımadağı Slavlaştırmayı, diğer bir ifadeyle Ruslaştırmayı sağlamak olduğu dikkate alınır, Kırım Türklerinin sürgününü çok önceden planlayanların bunun önlemini çoktan aldıklarını tahmin etmek g görünmemektedir. Nitekim GKO, 12 Ağustos 1944'te Kırım Őehirlerine kolhoz işçilerinin yerleştirilmesini kabul eden bir kararname kabul etti. Bunun ardından Kırım SNK ve KP bölge komitesi bu kararnameyi tatbik koyarak 18 Ağustos tarihli bir diğer kararnameyi hayata geçirdi. Bu kararnameye göre, GKO Kırım'ın verimli topraklarının, bağ ve bahçelerinin iskan ve ihya edilmesi amacıyla Rusya Federasyonu bölgelerinden (Varoj, Bryan, Orlov, Kursk, Tambov, Rostov, Krasnodar ve Stavropol) ve Ukrayna SSC'nden "dürüst ve çalışmayı seven" kolhoz işçilerinin Kırım'a g etmelerine karar vermiřti⁶⁸. Bu gaye ile Sovyet devleti tarafından zikredilen yerlerde yaşayan insanların Kırım'a g etmeleri için yoğun bir çalışma yürütüldü. İlanlar ve broşürlerle g için propaganda yapıldı, gitmek isteyenlere geniş imkanlar sunuldu. Sağlanan her türlü imtiyaz ve imkanlara rağmen, teklif götürülen insanlar bu kampanyaya beklenen ilgiyi göstermemişti. Bunun zerine Sovyetler Birliği'nin işgale uğrayan yerlerinde KP rayon komitelerine Kırım'ın her bir bölgesine ne kadar insanın yerleştirilmesi gerektiğini belirten özel talimatnameler gönderildi. Talimatnamelerde Kırım'a gmeyi reddedenler hakkında Almanlara hizmet suçundan ceza verileceği belirtiliyordu. Nitekim savaş sırasında Almanlara hizmet edenlerden bir kısmı, Kırım'a göçüp orada yaşamağa razı olduğu için cezadan kurtulmuş ve bedava ev bark sahibi olmuřlardı⁶⁹. 15 Nisan 1967 tarihi verilerine istinaden 1944 tarihinden itibaren Kırım'a yerleştirilmek üzere 101.707 ailenin (406.828 kişi) getirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan 162.096 kişinin Rusya Federasyonu SSC'nden, 244.734 kişinin ise Ukrayna SSC'nin çeşitli bölgelerinden Kırım'a gönderildiği grlmektedir⁷⁰.

Sovyet yönetimi tarafından rejim karşıtı olarak nitelendirilen Türklerin ve diğer unsurların Kırım yarımadasından çıkarılmasından sonra, buradaki Türk kültürünün ve diğer gayri Slav toplulukların izlerinin ortadan kaldırılmak istendiği dikkati ekmektedir⁷¹. Bunun bir tezahürü olarak da Rusya Federasyonu SSC Yüksek Sovyet Prezidyumu (YSP) Başkanı N. Ővernik ve Sekreter P. Bahmurov tarafından 14 Aralık 1944'te alınan bir kararla⁷² Kırım'daki bütün Türkçe yer adlarının Rusça isimlerle değiştirildiğini müşahede etmekteyiz. Bu kararı müteakip, Lenin tarafından 1921'de "doğunun meşalesi" olması gayesiyle kurulan Kırım zerk SSC'nin, 30 Temmuz 1945'te YSP Başkanı Kalinin ve sekreteri Gorkin imzalı bir kararname⁷³ ile ortadan kaldırıldığını ve Kırım bölgesine çevrilerek Rusya Federasyonuna dahil edildiğini görmekteyiz. Kırım daha sonra, Stalin'in ölümünün ardından (4 Mart 1953) kendisi de bir Ukraynalı olan Hruşçev'in hakimiyete geçmesinin ardından, Ukrayna'nın Rusya'ya bağlanışının 300.

yıldönümü münasebeti ile Ukrayna SSC'ne hediye edilmişti (19 Şubat 1954)⁷⁴. Bunun dışında, Kırım'daki Türk varlığının yok edilmesi için yöneticiler ve yerel halk tarafından evlerin yıkılması, bağ ve bahçelerin kullanılmaz hale getirilmesi, Türklere ait mezarlıkların sürülerek naaşların da “dirilerin çektikleri ıstırapları çekmeleri” için yerlerinden çıkarılması⁷⁵, hatta mezar taşlarının yerlerinden sökülerek yeni yapılan binalarda inşaat malzemesi olarak kullanılması, Marksist-Leninist eserler dahil olmak üzere Kırım Türkçesi ile yazılan binlerce kitabın yakılması⁷⁶, Kırım'da yapılan tahribatın boyutlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kırım Türklerini sürgüne götüren ilk katarlar 29 Mayıs'ta Özbekistan'a gelmeye başladılar. Özbek yetkililer, daha önceden belirlenen istasyonlarda (Taşkent, Arıs ve Kagan) onları karşıladılar⁷⁷. Yerleşim bölgeleri önceden tespit edilen Kırım Türkleri Özbekistan'da bölgelere göre şu şekilde dağıtıldılar:

Taşkent	56.362	Semarkant	31.540
Buhara	3983	Fergana	16.039
Andican	19.630	Namengan	13.804
Kaşka-Derya	10.171	TOPLAM	151.529 kişi ⁷⁸ .

Kırım Türkleri bu bölgelerde çoğunlukla fabrika ve işletmelerin bulunduğu köy ve kasabalara yerleştirildiler⁷⁹. 1 Ekim 1944 tarihi itibariyle Özbekistan'daki kolhozlara 18.881, sovhozlara 7883 ve diğer işletmelere 10.527 ailenin yerleşimi yapıldı⁸⁰. Kırım Türkleri buralarda uzun bir müddet son derece ağır şartlar altında yaşadılar. Günlerce, haftalarca at ahırlarında, kuru toprak üzerinde, hatta kazdıkları çukurlarda yaşamaya çalışarak hayatta kalma mücadelesi verdiler⁸¹. Son derece çetin olduğu görülen bu hayat şartları, Kırım Türkleri arasında oldukça ciddi boyutlara varan can kayıplarına neden olmuştu. Sürgünden yıllar sonra bizzat Kırım Türkleri tarafından yapılan nüfus sayımı sonucunda ortaya çıkan tablo, yol boyunca ve yerleşim yerlerine vardıkdan sonra geçen birkaç yıl içinde açlık ve hastalıktan ölen Kırım Türklerinin mevcudunu gözler önüne sermektedir. Buna göre, sürgüne gönderilenler arasında bulunan 112.700 çocuktan 60.034'ü, 93.200 kadından 40.085'i, 32.600 erkekten 12.061'i hayatını kaybetmiştir. Bu sürülen bütün halkın %46.2'si, diğer bir ifade ile halkın neredeyse yarısı demektir⁸².

Kırım Türkleri sürgün edildikten sonra, halkı kendileri gibi Türk ve Müslüman olan Özbekistan SSC'nin topraklarına yerleştirilmişlerdi. Daha önce de topraklarına çeşitli milliyetlere mensup sürgünlerin geldiklerine şahit olan Özbek halkının, sürgün Kırım Türklerine

karşı sergilediği tutumlar hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Bunlar arasında, Özbekistan'ın Kırım Türklerini çok isteyerek olmasa da onlara acıdığı için ülkeye kabul ettiği⁸³; Kırım Türklerinin KGB ve devlet yetkilileri tarafından yerli halka “vatan hainleri, düşmana satılmış, casus, hırsız ve cani” olarak tanıtılması dolayısıyla, Özbek Türklerinin ilk zamanlar bu propagandanın etkisinde kaldıkları, fakat bir müddet sonra onların söylenildiği gibi olmadıklarını, kendileri gibi Müslüman ve Türk olduklarını görerek yardım ettikleri⁸⁴; Kırım Türkleri ile Özbek Türkleri arasında bir yakınlık olmaması için özel gösteriler tertip edildiği, ayrıca Sovyet yetkililerin Özbek toplumuna: “Sizler bu yerlerde daha önce Alman esirlerini gördünüz, şimdi ise vatan haini Kırım Tatarlarını göreceksiniz” şeklinde propaganda yapmalarına rağmen, “merhametli ve misafirperver” Özbek halkının bu tür ajitasyonlara kapılmadığı, Kırım Türklerinin ancak Özbeklerin yardımlarıyla ayakta kalabildiği⁸⁵ ve ağır ekonomik şartlar altında yaşayan yerel halkın büyük çoğunluğunun Kırım Türklerine destek olduğu⁸⁶ gibi görüşler yer almaktadır. Bunun yanında aksi görüşte bulunanlar da mevcuttur. Bu görüşlere göre, Özbekistan'a yerleşen Kırım Türkleri, bu bölgede yaşayan ve Sovyet hükümeti tarafından kışkırtılan mahalli halkın nefret ve düşmanlığıyla karşı karşıya geldikleri, hatta taşlandıkları⁸⁷; aynı inanca sahip sürgün Kırım Türklerine Kazakların, Kırgızların ve Taciklerin acıma duygusuyla yaklaşmalarına rağmen, Özbeklerin onları bir düşman olarak gördükleri⁸⁸ ifade edilmektedir.

Sürgün Kırım Türklerinin yerleşim yerleri ve çalışma şartlarının oluşturulması meselesi de, onların sürgün ile alakalı GKO kararnamesinde yer alan talimatlar arasındaydı. Kararnamede SSCB Ziraat Bankası Genel Müdürü Kravtsov'a, Özbekistan'a gönderilen sürgünlere yeni yerleşim yerlerinde ev inşası ve iş temini için aile başına 7 yıl vadeli 5000 ruble verilmesi talimatı verilmişti⁸⁹. Oysa o dönemin şartlarında bir iş yeri kurmak için en az 8-9 bin rubleye ihtiyaç duyulmaktaydı⁹⁰. Talimat doğrultusunda hazırlanan kredi dağıtım planına göre, sürgün Kırım Türklerine uzun vadeli 52 milyon, karşılıksız olarak ise 7.564.000 ruble verilmesi öngörülmüştü. Bu plan çerçevesinde, 1 Mart 1945'te sürgünlere 27.569.000 ruble dağıtıldı. Yaza doğru SSCB Ziraat Bankası tarafından ilave olarak 22 milyon ruble daha verildi. 1944-1945 yıllarında Özbekistan'da 5930 aileye toplam 34.358.000 ruble uzun vadeli kredi tahsis edildi. Kredi dağıtımını 1945 yılında sona erdirildi. Kredinin geri kalan kısmı 1946'da Semerkant bölgesinde dağıtılmaya başlandı. Burada 2.251.000 ruble uzun vadeli, 31 bin ruble de karşılıksız olarak sürgünlere dağıtıldı. Andican bölgesinde 806 bin ruble uzun vadeli, 16 bin ruble karşılıksız, Taşkent'te ise 2.947.000 ruble uzun vadeli ve 1.195.000 ruble karşılıksız olarak tahsis edildi. Geri kalan 8 milyon rublenin dağıtımının 1947 yılında yapılması kararlaştırılmıştı.

Bu miktardan fiilen 7.779.000 ruble dağıtılmıştı. Bunun 4.585.000 rublesi hayvan alımı, 969 bini konut inşası, 2.255.000 ruble ise iş yeri kurulması için tahsis edilmişti. Talimatlar gereği kredi tahsisinin 1944 yılı sonuna kadar tamamlanması gerekiyordu, ancak kredi dağıtımını 1947 yılında sona erebildi ve bir daha tekrarlanmadı. Kredi dağıtımının başlamasından bu zamana kadar Kırım Türklerine yaklaşık 52 milyon ruble dağıtılmıştı. Aile başına düşen miktar ise ortalama 1539 ruble idi. Bu paraya ise o dönemde ancak 16.3 kg un alınabilirdi⁹¹. Bu şartlar içinde, tarım alanında temayüz etmiş bir topluluk olan Kırım Türkleri, buldukları yerlerde mevcut fabrika ve sanayilerde çalışmak zorunda bırakılmıştı. Böylece onların tarım toplumu olmaktan çıkarılarak sadece fabrikalarda ve sanayi tesislerinde çalışan bir “işçi millet”⁹² haline getirildiklerini söylemek mümkündür.

Bu gelişmelerden sonra, 1947 yılında yayınlanan Özbekistan Bakanlar Kurulu kararnamesinde, sürgün Kırım Türklerinin hayatlarını sürdürebilmeleri için yapılan çalışmaların tamamlandığı belirtiliyordu. Ayrıca bu kararnamedeki hükümlere göre, sürgünlere tanınan vergi muafiyeti gibi imtiyazlar ortadan kaldırılmıştı. Bundan böyle Kırım Türkleri de diğer Sovyet vatandaşları gibi her türlü vergiyi ödemek zorunda bırakılmışlardı⁹³. Bu durum, Kırım Türklerinin artık sürgün statüsünden kurtularak, hayat şartlarında iyileştirmeler yapılacağı ve diğer Sovyet vatandaşlarıyla aynı haklara sahip olabileceklerinin bir işareti olarak kabul edilebilirse de, vatanlarına tekrar dönüş haklarının verilmesine dair bir ümit ışığı gözüküyordu. Böyle bir durumda Kırım Türklerinin vatanlarına dönebilme hakkını alabilmeleri için uzun uğraşlar vermesi gerekiyordu.

18 Mayıs 1944’te vatanlarından topyekün sürülen Kırım Türkleri, 26 Kasım 1948’de kabul edilen YSP kararnamesine göre vatanlarından ebediyen çıkarılmış ve bir daha yurtlarına dönme hakları ellerinden alınmıştı⁹⁴. Stalin’in ölümünden sonra ise, Sovyetler Birliği’nde yumuşama rüzgarları esmeye başlamıştı. Stalin’in yerine devlet başkanı olan Hruşçev, KP’nin XX. Kongresinde yaptığı konuşmada, ülkede yaşanan bütün olumsuzlukların tek müsebbibinin Stalin olduğunu, onun zamanında yüz binlerce insanın vatanlarından çıkarılarak sürgün edildiğini ifade etmişti⁹⁵. Hruşçev’in bu sözleri, halkta Stalin döneminde uygulanan baskıların sona ereceği umudunu doğurmuştu. Nitekim, 24 Kasım 1954’te SSCB Bakanlar Kurulu kararıyla, II. Dünya Savaşı’nda Kızıl Ordu saflarında yer alan askerler, SSCB Kahramanlık madalyası ve nişanı ile ödüllendirilenler, yerli halkla evlenen kadınlar, Rus, Ukraynalı ve diğer milliyetlere mensup kadınlar, sakatlar, tedavisi mümkün olmayan hastalar ile II. Dünya Savaşı’nda ölen askerlerin yakınları sürgünlükten azat edildiler⁹⁶. Bu doğrultuda YSP tarafından 13 Aralık 1955’te kabul edilen ve “sürgünde bulunan Almanların ve ailelerinin üzerindeki hukuki sınırlamaların

kaldırılması”na dair kararname⁹⁷ sürgüne maruz kalan toplulukların hürriyete kavuşması yönündeki ilk kanun olarak kabul edilmektedir. 28 Nisan 1956’da ise Kırım Türkleri, Balkarlar, SSCB vatandaşı Türkler, Kürtler ve Hemşiller, daha önce sürgünlükten azat edilen Almanlarla benzer şartlarda serbest bırakıldılar⁹⁸.

Bu kararname Kırım Türklerine vatana dönüş hakkı sağlamamış olmasına rağmen, durumlarında gözle görülür bir iyileşme kaydedilmişti. Her şeyden önce, bir çok Kırım Türkü 1944’te zorla yerleştirildikleri işlerden ayrılarak asıl meslekleri olan çiftçiliğe geri dönmüş, bir kısmı ise sürgünde geçen zaman zarfında kazanmış olduğu tecrübelerle teknik işlerde çalışmaya devam etmişti⁹⁹. Sürgünlükten azat olunan Kırım Türklerinden bazıları ise, vatanlarına yakın bölgelerde yerleşmeyi tercih etmişlerdi. 1956 yılı Ekim ayı sonuna kadar toplam 778 Kırım Türkü, Kırım’a komşu olan Zaporojye bölgesine gelerek buraya yerleşmişti¹⁰⁰. Ancak bu durum Sovyet yetkililerin hoşuna gitmemiş ve 15 Aralık 1956 tarihli bir kanunla, daha önce Kırım’da yaşamış olan ve sürgün yerlerinden ayrılan Türklerin, Almanların, Rumların, Bulgarların, Ermenilerin ve diğerlerinin Ukrayna’ya ait Zaporojye, Herson, Odessa, Nikolayev, Kırım ve Zakarpat bölgelerinde yerleşmeleri yasaklanmıştı¹⁰¹.

Hruşçev’in iktidara gelmesinden sonra, Stalin’in sürgüne gönderdiği bir çok topluluk vatanlarına dönme hakkını elde etmesine rağmen Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri ve Volga Almanlarının bu haktan mahrum bırakılmaları düşündürücüdür. Bu durum karşısında Kırım Türkleri, vatanlarına dönüş hakkını kazanmak için seslerini yükseltmenin gerekli olduğuna inanmışlar ve bu uğurda mücadele etmeye karar vermişlerdi. Uzun yıllar süren Stalin dönemi baskılarının ardından ülkede baş gösteren **deStalinizasyon** siyasetinin de etkisiyle, Kırım Türklerinin ileri gelenleri tarafından Taşkent’te bir **Teşebbüs Grubu**¹⁰² meydana getirildi¹⁰³. Grubun amacı Kırım Türklerinin toplu ve organize bir şekilde vatana dönmesi, milli özerkliklerinin yeniden tesis edilmesi idi¹⁰⁴. Bu grubun ilk girişimi, büyük ölçüde demokratikleştigiğine inandıkları ülke yönetimine, vatanlarına dönebilmeleri için ricacı ve itaatkar tarzda mektuplar kaleme alarak müracaatlarda bulunmaktı. Müracaat sahipleri bu tür başvurular neticesinde, hükümetin Kırım Türklerinin vatana dönme konusunda ne kadar samimi olduklarını görüp onların Kırım’a geri dönmelerine izin verecekleri düşüncesini taşıyorlardı. Vatana dönüş için bütün halkın samimiyetinin bir göstergesi olarak mümkün olduğunca çok imzalı dilekçeler göndermeye gayret ediliyordu¹⁰⁵. İlk toplu müracaat 6000 kişinin imzasıyla Haziran 1957’de Yüksek Sovyet’e gönderildi. Ardından Mart 1958’de 16.000 ve Ağustos 1958’de 12.000 kişinin imzaladığı dilekçeler Sovyetler Birliği’nin yüksek makamlarına gönderildi. Toplu dilekçelere en

çok katılım 1966 yılında sağlanmıştı. Belirtilen yıl Sovyet makamlarına gönderilen bir dilekçeye toplam 120 bin imza toplanmıştı¹⁰⁶.

Kırım Türklerinin geniş ölçüde takdirini ve desteğini kazanan bu hareket, Sovyetler Birliği genelinde, özellikle Kırım Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde teşkilatlanmaya başlamıştı. Oluşturulan teşkilatlar, meselelerinin çözülmesi için kendi temsilcilerini seçiyor ve diğer teşkilatların temsilcileriyle bir heyet oluşturarak onları Sovyet devletinin başkenti Moskova'ya gönderiyorlardı. Bu heyetin her türlü masrafı Kırım Türk toplumundan toplanan paralarla karşılanıyordu¹⁰⁷. Sovyetler Birliği'nde böylesi toplu bir harekete ilk defa rastlanılıyordu ve ülkedeki deStalinizasyon siyasetinin de etkisiyle ilk zamanlar bu hareket mensupları herhangi bir polisiye baskıyla karşılaşmamıştı. Ancak Sovyet yetkililerin merkeze sundukları raporlardan Kırım Türklerinin bu faaliyetlerinden son derece rahatsız oldukları anlaşılmaktadır¹⁰⁸. Bunun bir tezahürü olarak, kısa zaman sonra vatana dönüş mücadelesi için aktif faaliyet gösteren Kırım Türklerine karşı Sovyet yönetiminin uyguladığı baskı ve yıldırma olayları cereyan etmeye başladı ve hareket üyelerine yönelik ilk tutuklama olayı 1959'da gerçekleşti¹⁰⁹. Sovyet hükümeti tarafından Kırım Türkleri aleyhine açılan ilk dava ise 11 Ekim 1961'de Taşkent bölge mahkemesinde görülmüştü. Enver Seferov ile Şevket Abdurrahmanov'un yargılandığı bu mahkeme sonunda, kendilerine isnat edilen "Sovyet karşıtı milliyetçi hisler taşıyan bildirimler hazırlamak ve dağıtmak" suçlarından Seferov 7 yıl, Abdurrahmanov ise 5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştı¹¹⁰.

Sovyet devletinin Kırım Türklerine yönelik yıldırma faaliyetlerinin, bu harekete sekte vurmak yerine daha da körüklediği görülmektedir. Bunun en bariz örneğini, 1962 yılında Kırım Türk gençlerinin bir araya gelerek bir cemiyet kurmak için teşebbüste bulunmalarında görmekteyiz. İleride Kırım Türk Milli Hareketinin (KTMH) liderlerinden bir olacak Mustafa Cemiloğlu'nun konuşmacı olarak katıldığı bir toplantı sonunda, toplantıya iştirak eden Kırım Türk gençleri arasında vatana dönüş için **Kırım Türk Gençlik Birliği** kurulması hakkında geniş bir kanaat hasıl oldu. Ancak bazı provokatörlerin devreye girmesi ve toplantıdan birkaç gün sonra iştirakçilerden bir kaç kişinin tutuklanmasıyla bu teşebbüs bir düşünce olmaktan öteye gidemedi. Ayrıca bu toplantıya katılanlardan bazıları ya işlerinden atıldı ya da okullarından kayıtları silindi. Mustafa Cemiloğlu da çalıştığı fabrikadan çıkarılmıştı¹¹¹.

KTMH'nin 1964 yılından itibaren bir duraklama geçirdiği görülmekle birlikte, bu durumun yapılan baskılardan değil, bilakis hareketin önde gelenleri tarafından, vatana dönüş taleplerinin son derece itaatkar ve ricacı bir tarzda kaleme alınan dilekçelerle karşılanamayacağı görüşünün ortaya çıkmasından kaynaklandığı dikkati çekmektedir. Bu görüşü ortaya atanlar, daha aktif ve

ses getirecek bir mücadelenin yapılması taraftarıydılar¹¹². Hruşçev'in iktidardan indirilerek yerine Brejnev'in geçmesiyle birlikte (1964) umutlanan Kırım Türklerinin faaliyetlerinde yeniden bir canlanma görülmeye başlamıştı. Ancak Brejnev dönemi Kırım Türklerine karşı daha sert baskıların uygulandığı bir dönem olmuştu. Buna rağmen Kırım Türklerinin yakalamış oldukları çıkışı devam ettirmeyi başardıkları görülmektedir¹¹³. Bu dönemde hareketin protesto tarzında değişiklikler olduğu da göze çarpmaktadır. Toplu dilekçelere yine devam edilmekle beraber, dilekçelerdeki üslubun değişikliğe uğradığı dikkat çekmektedir. Kırım Türklerinin artık talepkâr olmayı bir yana bırakarak, 1964 yılından sonra hükümetin kendilerine uyguladığı milli politikaya karşı eleştirel yaklaşımlarda buldukları görülmektedir. Üstelik dilekçelerde daha sert ibareler kullanılarak Sovyet devletinin 1944'te Kırım Türklerinin tamamının sürgün edilmesi **jenocit (toplu katliam)** olarak ifade edilmektedir¹¹⁴. Hareketin gelişim ve değişim gösterdiği alanlardan biri olarak da kalabalık mitingler ve toplantıların tertip edilmesi gösterilmektedir. Kırım Türkleri tarafından meselelerine çözüm getirmeyen yönetimleri protesto etmek gayesiyle organize edilen bu gösterilere kimi zaman on binlerce kişinin katılımı¹¹⁵, o dönemin şartları içerisinde oldukça önemli bir hadise olarak dikkati çekmektedir. Kırım Türkleri, hareketin gelişimi ve daha geniş kitlelere yayılması için iletişimin ne denli önemli olduğunu farkında idiler. Bu hususta, özellikle Kırım Türklerinin önde gelenleri tarafından daktilolarda yazılıp çoğaltılan bildirilerin¹¹⁶ etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu yayınlar sayesinde hareket, gerek Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde yaşayan Kırım Türklerinin, gerekse hem Sovyetler Birliği'ndeki hem de yurt dışındaki insan hakları temsilcilerinin dikkatini çekmişti. Hareketteki bu gelişimin bir tezahürü olarak Moskova'ya giden Kırım Türk temsilcilerinin sayısında da gözle görülür bir artış meydana gelmişti. Yapılan bütün baskılara rağmen azalması beklenen temsilci sayısı, gittikçe artarak 1967 yılı ortalarında 400 kişiye kadar ulaşmıştı. Bu temsilciler meselelerinin çözümü için Moskova'da resmi makamları ziyaret ediyor, onlara taleplerini içeren mektup/dilekçeler sunuyor ve geniş katılımlı gösteriler tertip ediyorlardı¹¹⁷. Kırım Türkleri ayrıca 1 Mayıs 1965'ten itibaren **Lenin Bayrağı** adlı bir dergi de çıkarmaya başlamışlardı. Ancak, Kırım Türkçesi olarak yayınlanan bu gazete, hareketin sesi olmaktan çok uzak, Özbekistan KP Merkez Komitesi, Yüksek Şurası ve Bakanlar Kurulunun bir organıydı. Yine de bu derginin Kırım Türkçesinde yayınlanmış olması önemli bir gelişme kabul edilmektedir¹¹⁸.

Diğer taraftan, Kırım Türklerinin yasak olmasına rağmen vatanları Kırım'da da çeşitli faaliyetler gösterdikleri, bu bölgedeki devlet yetkililerinin Sovyet hükümetine sundukları raporlardan anlaşılmaktadır. Bu raporlardan birinde Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest, son zamanlarda ve özellikle 1965 yılında, geçmişte Kırım'dan sürgün edilen Türklerin Kırım'a

ziyaretlerinin arttığını, onların burada siyasî faaliyetlerde bulduklarını ve Kırım'a dönüş için gerekli ortamı sağlamaya çalıştıklarını bildirmektedir¹¹⁹. Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesi açısından olumlu bir gelişme olarak, Ağustos 1965'te Kırım Türklerinin tatillerini Kırım'da geçirmelerine izin verilmesi gösterilebilir. Böyle bir iznin ardından Kırım Türklerinin ferdî ve gruplar halinde Kırım'ı ziyaretlerinde gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Ancak bu durumdan rahatsız olan Kırım'daki Sovyet yöneticileri, onların Kırım'a geliş amaçlarının seyahat etmek değil, ileride muhtemel geri dönüşleri için zemin hazırlamak olduğunu ileri sürmektedirler¹²⁰ki, bu tespitte yanıldıklarını söylemek pek mümkün değildir. Zira aynı yetkililer tarafından Kırım Türklerinin orada buldukları sürede, sürgünden önce yaşadıkları evlerini arayıp buldukları, hatta bu evlerde yaşayanlarla çeşitli görüşmeler yaptıkları ifade edilmektedir¹²¹.

Kırım Türklerinin aralıksız olarak sürdürdükleri faaliyetleri neticesinde, Sovyet devleti tarafından 5 Eylül 1967 tarihinde yayınlanan bir kararname ile bu mazlum halkın itibarları iade edilmiştir. Adı geçen kararnamede 1944 yılında vatanlarından sürülen Kırım Türklerine haksızlık yapıldığı itiraf edilmekte, o zamana kadar bu topluma uygulanan her türlü kısıtlamaların kaldırıldığı ve Kırım Türklerinin de diğer Sovyetler Birliği vatandaşlarının yararlandığı her türlü haktan istifade edebilecekleri belirtilmektedir. Bunun yanında onların seçme ve seçilme hakkına sahip oldukları, basın yayın organlarını kullanabilecekleri, devlet kademelerinde görev alabilecekleri ve her çeşit kültürel faaliyette bulunabilecekleri de kararnamenin hükümleri arasında yerini almaktaydı. Yine aynı gün yayınlanan bir başka kararname ile 28 Nisan 1956 tarihli Kırım Türklerini de ilgilendiren kararnamenin ikinci maddesinin hükmü ortadan kaldırılmıştı. Bu durumda Kırım Türkleri de diğer Sovyet vatandaşları gibi o zaman yürürlükte olan çalışma ve pasaport (ikâmet) kurallarına uymak şartıyla Sovyetler Birliği'nin her yerinde yaşama ve çalışma hakkına sahip olmuşlardı. Kararnamede dikkati çeken diğer bir husus ise, Kırım Türklerini tarif ederken kullanılan ibare olmuştur. Asırlardır kendilerine Kırım Türkleri (Tatarları) denilen bu topluluk, YSP kararnamesine göre "*bir zamanlar Kırım'da yaşamış olan Tatar asıllı vatandaşlar*" olarak adlandırılmakta ve onların artık Özbekistan ve sürgünden sonra yerleştirildikleri diğer bölgelerde "*kök saldıkları*" ifade edilmekteydi¹²². Buradan, Sovyet yönetiminin Kırım Türklerini bir millet olarak kabul etmediği, her ne kadar hakları iade edilmiş olsa da "*kök saldıkları*" yerlerden ayrılıp vatanlarına gitmelerine izin vermeyecekleri gibi bir kanaate sahip olduğunu tahmin etmek güç gözükmemektedir.

Nitekim zikredilen kararname ile Kırım Türklerine önemli imtiyazların tanındığı gözükse de, Kırım Türklerinin yıllardan beri talep ettikleri mevzuların büyük bir kısmının vuzuha

kavuşturulmadığı da dikkati çekmektedir. Bu hususların başında, Kırım Türklerinin sürgünden önce sahip olduğu milli özerkliğin yeniden tesis edilmesi gelmektedir. Ayrıca toplu bir şekilde vatanlarından çıkarılan Kırım Türklerinin, yine topluca ve devletin kontrolünde vatanlarına dönme istekleri de bir hükme bağlanmamıştı. Kırım Türklerinin kararnamede bahsi geçmeyen bir başka talebi ise, sürgünden önce kendilerine ait olan taşınır ve taşınmaz kültürel ve kişisel emlâkin iadesi idi. Ne yazık ki bu hususların hiç biri, sadece Kırım Türklerinin yaşadıkları yerlerde yayınlanan¹²³ bu kararnamede yer almamış ve Sovyet yönetimi daha önce de olduğu gibi, Kırım Türklerinin beklentilerine cevap vermemişti.

5 Eylül Kararnamesinin ardından Sovyetler Birliği'nin diledikleri yerinde yerleşme hakkına sahip olan Kırım Türklerinin vatanları Kırım'a gelişlerinde büyük bir artış gözlemlendi. Kırım Türklerinin çoğunluğunu keşif ve müşahede amacıyla gelenler oluşturmaktaydı. Bu kişilerden bazıları Kırımlı devlet yetkilileriyle de görüşmeler yapmış ve kendilerinin Kırım'a yerleşimi ile ilgili meseleleri dile getirerek bunların çözüme kavuşturulmasını talep etmişlerdi¹²⁴. Ancak Kırım Türklerinin vatanlarına dönmelerini istemeyenler bunun önlemini de almışlardı. 5 Eylül 1967 kararnamesinden önce Kırım'da oturma izni sadece şehirlerde ve büyük kasabalarda geçerliydi. Kırım'ın bozkır kesiminde yaşayanların büyük bir kısmında ise ikâmet tezkeresi/pasaportun mevcut olmadığı ve burada yaşayabilmek için ikâmetgah istenmediği bilinmektedir. Ancak kararnameden hemen sonra, Kırım'ın her tarafında ikâmet tezkeresi/pasaportu olmayan herkese acil bir şekilde pasaport/ikâmet tezkeresi dağıtılmıştı¹²⁵. Bunun bir tezahürü olarak, Kırım Türklerinin yürürlükteki çalışma ve pasaport/ikâmet kanunlarına uymaları engellenmiş oldu. Bütün bunlara rağmen Kırım Türklerinin, özellikle Eylül ayının ikinci yarısında ve Ekim ayında Kırım'a toplu ve düzenli bir şekilde yerleşmek, orada oturma izni almak ve çalışma şartlarını tahkik etmek gayesiyle toplu seyahatler düzenledikleri görülmektedir. 21 Eylül 1967 tarihi itibarıyla, kararnamenin yayınlanmasını müteakip Akmescid (Simferopol), Bahçesaray ve Kırım'ın diğer bölgelerine 500'den fazla Kırım Türkünün geldiği tespit edilmiştir¹²⁶. Aralık 1967'ye kadar ise yaklaşık 1200 ailenin (6000 kişi) göç ettiği, ancak "kanuni esaslara" uygun şekilde yerleşim için gerekli işlemleri sadece 2 ailenin yerine getirebildiği belirlenmiştir¹²⁷. Bu durum karşısında binlerce Kırımlı Türk ailesi Kırım'da başlarını sokacak bir yer aramak için dağıldı ve bir çoğu da Kırım'ı terk etmek zorunda kaldı. Ev satın almaya muvaffak olanlar ise buralara yerleştiler, ancak bu kişilerin karşılaştıkları asıl zorluk alım-satın işlemlerin resmîyet kazandırılmasında yaşanmıştı. Bu işlemler yapılmadan satın alınan evde yaşamak Sovyet yasalarına "kanun dışı" kabul ediliyordu. Bu meseleyle ilgilenen mahkemeler de alım-satım belgelerinin yokluğu yüzünden satın alma işlemlerinin

geçersiz olduklarına karar verince çoğu aileler satın aldıkları evlerden ve Kırım sınırlarından zorla çıkarıldılar¹²⁸. Kırımlı yetkililer, Kırım Türklerine çalışacakları bir iş olmadan ikâmet izni ve ikâmet izni olmadan da iş vermeyeceklerini beyan ediyor, doğan çocukların nüfus kayıtlarını, evlenen çiftlerin nikah akitlerini dahi yapmıyorlardı¹²⁹.

Sovyet yetkilileri, KTMH'nin Kırım Türklerinin vatanlarına geri dönüşü için yürüttükleri faaliyetlerin önüne geçebilmek gayesiyle 1968 baharından itibaren, Kırım'a göçün devlet organları tarafından düzenli bir şekilde gerçekleştirileceğini açıkladılar. Kırım'a yerleştirilecek kişilerde, KTMH'ne hiç katılmamış, toplanan dilekçelere imza akmamış, hiçbir toplantıya iştirak etmemiş, Türk temsilcilerin Moskova'ya gitmeleri için para vermemiş olmak gibi şartlar aranıyordu ve bu kişiler KGB tarafından tespit ediliyordu¹³⁰. Daha ziyade vasıfsız, kültür seviyesi düşük Kırım Türkleri arasından seçilen şahısların Kırım'da tarım alanında çalıştırılması planlanıyordu. Tahsilli ve mesleklerinde uzman Kırım Türklerinin ise yerleştirilecek kişilerin arasına dahil edilmediği dikkat çekmektedir¹³¹. Sovyet devletinin bu uygulaması sonucu 1968'de 198, 1969'da 104, 1970'te 45, 1971'de 65, 1972'de 50 aile Kırım'a yerleştirildi. Ferdî olarak ise 195 aile Kırım'a geldi. Bu dönemde gelenlerin toplam sayısı 3496 kişiden ibaretti¹³². Bu durumun Kırım Türklerinin Sovyet makamlarına karşı protestolarında ve vatana dönüş mücadelesinde daha da etkili olmalarına yol açtığı görülmektedir.

Kırım Türklerinin uzun yıllardır devam eden ve şiddet unsurları içermeyen mücadelesi artık Sovyetler Birliği'nde, özellikle insan hakları savunucuları tarafından takip ediliyor ve destek de buluyordu. Kırım Türk temsilcilerinin Moskova'daki faaliyetleri sırasında tanışma imkanı bulduğu insan hakları savunucuları arasında tanınmış bir çok Sovyet ilim adamı ve aydını da yer alıyordu. A. Kosterin, İ. Gabay, A. Saharov, T. Franko, M. Lisenko, P. Grigorenko gibi şahıslar, Kırım Türklerinin mücadelesinde onlara büyük destek ve yardımda bulunmuşlardı. KTMH'nin, özellikle P. Grigorenko ile tanıştıktan sonra büyük bir ilerleme kat ettiği görülmektedir. Kosterin'in doğum günü münasebetiyle tertip edilen toplantıda Grigorenko ile tanışan Kırım Türkleri, onun bu toplantıda yaptığı konuşmadan sonra hareketlerinde köklü değişikliklere gittiler. Grigorenko konuşmasında, Kırım Türklerinden zorla alınanların iadesi için "ricada" değil, "kesin bir şekilde "talepte" bulunmalarını; haklarının iadesi konusunda ses getirecek toplantı ve gösteriler tertip etmelerini; meselelerini dünya kamuoyuna duyurmalarını ve kendileri gibi baskılara maruz kalan diğer topluluklarla da temas kurmalarını tavsiye ediyordu¹³³. Grigorenko'nun bu tavsiyelerine kulak veren KTMH'nin önde gelenleri, seslerini daha fazla duyurabilmek için kalabalık toplantı ve nümayişler tertip etmeye başladılar. Bu gösterilerin en büyüğü 21 Nisan 1968'de Taşkent yakınlarındaki küçük bir kasaba olan Çirçik'te

gerçekleştirildi. Kırım Türkleri burada hem Lenin'in 98. doğum gününü, hem de geleneksel "Derviza" bayramını kutlamak için toplandılar. Toplantının asıl amacı Kırım'a geri dönme ve Lenin tarafından kurulan milli özerkliğin yeniden tesisi isteklerini bir kez daha yetkililere duyurmaktı. Ancak böyle bir gösterinin yapılmasına izin vermeyen Sovyet yetkilileri, aldıkları geniş güvenlik tedbirleri ile toplanan kalabalığı yüzlerinde gaz maskeleri bulunan polislerin sığıdığı tazyikli ve boyalı sularla, zor kullanarak dağıtmışlardı¹³⁴.

Kırım Türklerinin daha sonra da protesto faaliyetleri olmuştu. Bu olaylar neticesinde bir çok kişi tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişti. 21 Nisan 1968'deki Çirçik olaylarının düzenleyicisi olarak Enver Abdülgaziyeve, Said Abhayırov, İbrahim Abibullayev, Reşat Alimov, Refat İsmailov ile birlikte beş kişi daha tutuklanmıştı. Yapılan mahkeme sonucu hepsine 2,5 ila 3 yıl katı rejimli çalışma kampı cezası verilmişti¹³⁵. 1 Temmuz-5 Ağustos 1969 tarihleri arasında Taşkent'te yapılan ve "Taşkent Onu" olarak da anılan yargılama sürecinde KTMH'nin önde gelen üyeleri Sovyet karşıtı propaganda yapmakla suçlandılar ve yapılan mahkeme sonunda 1 ila 3 yıl arası ağır şartlı çalışma kampına gönderilmekle cezalandırıldılar¹³⁶. Diğer bir mahkeme ise, insan hakları savunucusu İ. Gabay ile Kırım Türklerinin liderlerinden Mustafa Cemiloğlu aleyhine açılan davalar hakkında idi. 6 gün süren yargılama sonunda her ikisine de "Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunmak" suçlarından 3'er yıl ağır hapis cezası verildi¹³⁷.

KTMH liderlerinin yargılanarak mahkum edildiği 1970 yılının, hareket açısından oldukça kritik bir dönemin başlangıcı olduğu görülmektedir. Bu tarihten itibaren harekette yavaş yavaş bir düşüşün başladığı dikkati çekmektedir. Harekette yaşanan bu düşüşün altında yatan sebebin yalnızca bundan ibaret olduğunu söylemek güçtür. Bu amilin yanında, hareketin ortaya çıktığı dönem ile 1970'lerden sonraki zaman arasında Kırım Türk toplumunda meydana gelen sosyolojik, ekonomik ve kültürel bir takım değişiklikleri de göz ardı etmemek gerekir. Zikredilen dönemde Kırım Türk toplumunda sosyal sınıf yapısında bir takım değişikliklerin olduğu bilinmektedir. Sürgün sonrasında Sovyet devleti tarafından yeniden oluşturulan bu sınıf, çoğunlukla fabrika işçilerinden teşekkül etmekte iken, o dönemde yerini inşaatçı, teknisyen, şoför vb. gibi değişik alanlarda kalifiye olmuş elemanlara terk ettiği gözlemlenmektedir. Bunun yanında, 1944 yılında yaşanan sürgünden sonra Sovyet devleti tarafından ortadan kaldırılan ve milli kültürün birer temsilcileri olan aydınların yerine, yine öğretmen, doktor, mühendis gibi yüksek tahsilli kişilerin meydana getirdiği Kırım Türk "aydın" sınıfının doğması önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Kırım Türk gençlerinin tahsil yapma imkanı bulduğu, halkın pek çoğunun geleneksel meslekleri olan çiftçiliğe geri döndüğü ve bu durumun Kırım Türklerinin yerleşimi mevzuunun da değişmesini beraberinde getirdiği dikkati

çekmektedir. Sürgünden sonra tespit edilen yerleşim yerlerine toplu bir halde yerleştirilen Kırım Türklerinin, artık yıllarca çalıştıkları fabrikaların da bulunduğu bu sürgün bölgelerinden ayrılarak, daha ziyade büyük şehirlere göç etmeye ve buralarda çalışıp hayatlarını sürdürmeye başladıkları görülmektedir. Bu dönemde Kırım Türk ailesinin hayat standardında da gözle görülür bir iyileşmenin yaşanması söz konusudur. Ancak Kırım Türk toplumunda meydana gelen ve müspet gibi görünen bu değişikliklerin, milli hareketin gelişimine ciddi anlamda sekte vurması da bu dönemin önemli özelliklerinden bir olarak zikredilmelidir. Daha önce hep bir arada yaşayan Kırım Türklerinin işlerini ve yaşam yerlerini değiştirmesinden sonra hareket üyeleri arasında bir kopukluk ve koordinasyon eksikliğinin yaşandığı göze çarpmaktadır. Bu gelişimin bir tezahürü olarak, KTMH adı geçen dönemde faaliyetlerini sadece birkaç aydının gayretleriyle sürdürmek zorunda kalmıştı¹³⁸. KTMH'nde yaşanan bu düşüşte, 5 Eylül 1967 kararnamesinden sonra Kırım'a yerleşmek ümidiyle yaşadıkları yerlerden ayrılanlar ile bu kişiler arasında hareketin önde gelen isimlerinin de yer alması önemli birer rol oynamaktadırlar.

Kırım'a yerleşmek için Sovyet makamlarından oturum izni alamayan Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu daha önce yaşadıkları sürgün yerlerine geriye dönmediler. Onlar daha sonra tekrar Kırım'a göçme ümidiyle, buraya mümkün olduğunca yakın herhangi bir yere yerleştiler. Ancak Sovyet hükümeti Kırım Türklerinin Kırım sınırları dışında da bir arada yerleşmelerine müsaade etmemişti. Bu durumda Özbekistan ve diğer bölgelerden ayrılan yaklaşık 100 bin Kırım Türkü, dağılmış aileler veya küçük gruplar halinde kendilerine teklif edilen yerlere yerleşmek zorunda kalmışlardı. Novorossiysk ve civarında on binlerce, Krasnodar ülkesinde yaklaşık 30 bin, Taman ve Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerinde, Ukrayna'nın güneyinde, Herson, Zaporozhye, Donetsk, Odessa bölgelerinde ve diğer başka yerlerde bu şekilde yerleşen Kırım Türkleri yaşamaktaydı¹³⁹.

Bir çok mensubunun Kırım'a gitmesiyle birlikte hareketin düşüş trendine girmesi, doğal olarak bu hareketin liderlerini önlem almaya sevk etti. Bunun bir tezahürü olarak, 1975 yılında KTMH'nin faaliyetlerinde yeniden bir canlanma görülmeye başlandı. Hareketin merkezini Özbekistan'dan Kırım'a kaydırmayı düşünen liderler, Kırım Türklerinin kitleler halinde Kırım'a gitmesini teşvik etti. Liderlerin bu teşviki sonucu belirtilen yıl içinde Kırım'a 912 kişinin geldiği Sovyet makamları tarafından belirtilmektedir. Kırım'da mevcudunu arttırmaya başlayan hareketin, burada seslerini duyurabilecek çeşitli faaliyetler yapması bekleniyordu. Yapılması beklenen bu faaliyetlerin başında ise daha önce örnekleri çok görülen bildiri dağıtımı ve toplu dilekçelerle resmi kurumlara müracaat edilmesi geliyordu. Hareket liderleri ayrıca 1975 yılı içerisinde Sovyetler Birliği'nde ve özellikle Kırım'da yapılması planlanan yerel ve uluslararası

etkinliklerde toplu gösteriler düzenleyerek dünya kamuoyunun dikkatlerini kendi meselelerine çekmeyi de düşünüyordular¹⁴⁰.

Kırım Türklerinin yarımada gitgide artan nüfusu ve faaliyetleri karşısında, Kırım'daki Sovyet yöneticileri yine baskı metotlarına müracaat etmişti. İkâmet izni alamayan bazı Kırım Türkleri, polisiye baskılarla karşılaşmış, gece baskınlarıyla evlerinden zorla çıkartılmış ve Kırım'dan uzaklaştırılmıştı. Kırımlı yöneticilerin bu davranışları son derece üzücü ve feci bir olayın yaşanmasına da yol açmıştı. Musa Mahmut adlı bir Kırım Türkü 5 çocuğu ve eşiyle birlikte geldiği ve bir ev satın alıp yerleştiği Kırım'dan polis zoruyla çıkartılmak istenince, çocuklarının gözleri önünde üzerine benzin dökerek kendini yakmıştı¹⁴¹. Musa Mahmut'un ölümüyle sonuçlanan bu trajik olay dahi Kırımlı yöneticilerin Kırım Türklerinin yarımada yerleşimini önleme gayretlerinin önüne geçememişti. Bu gayretlerin bir sonucu olarak Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu tarafından 15 Ağustos 1978'de Kırım bölgesindeki pasaport/ikâmet kurallarını düzenleyen bir kanun kabul edildi. Buna göre, yasal olmayan yollarla Kırım'a gelip yerleşen Kırım Türklerinin bölgeden çıkarılması için Kırım İçişleri Bakanlığı organlarına tam yetki verilmiş, ayrıca bu şahıslara evlerini satan veya kiraya veren yerel halkın da cezalandırılması hükme bağlanmıştı¹⁴². Diğer taraftan Özbekistan'da da devlet görevlileri tarafından Kırım Türklerinin bu ülkeden çıkışı yasaklandı. Kırım'a gitmek isteyenlerin ikâmet kayıtları silinmiyordu. Böylece iki yerde birden kayıt yaptıрма hakkına sahip olmayan Kırım Türkleri, Kırım'da da oturma izni alma imkanından mahrum kalıyorlardı¹⁴³. Alınan bu tedbirlerden sonra, Kırım Türklerinin Kırım'a gelişlerinde büyük ölçüde azalma tespit edilmektedir. Kasım-Aralık 1978 ve Ocak 1979'da Kırım'a sadece 30 civarında aile gelmiş ve bunlardan yalnız bir aile yerleşme imkanı bulmuştu. Diğer aileler ise Kırım'dan çıkarılmıştı. 1979 yılının Şubat ayında ve Mart ayının ilk 15 gününde Kırım'a gayr-i resmi olarak hiçbir ailenin gelmemiş olması Sovyet makamları tarafından belirtilmektedir¹⁴⁴.

Sovyet hükümetinin almış olduğu karar ve tedbirlerle Kırım Türklerinin vatanlarına gruplar halinde akını kısmen de olsa önlenmişti. Böyle bir "başarıyı" yakalayan Sovyet yönetimi, Kırım Türklerinin önünü tamamen kesmek amacıyla, onlara yeni bir "vatan" kurmaya niyetlenmişti. Bu gaye doğrultusunda Özbekistan'ın Kaşkaderya bölgesindeki Mübarek ve Baharistan adlı iki kasabanın tamamen Kırım Türklerine tahsis edilmesi ve buraya özerklik statüsü verilmesi tasarlanmıştı¹⁴⁵. Sovyetlerin düşüncesine göre bu uygulama ile Kırım Türkleri, yeni bir "vatana" ve arzu ettikleri milli özerkliğe kavuşmuş olacaktı! Tabii olarak Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu, Kırım'ın ancak beşte biri kadar olan iki kasabadan müteşekkil bu suni vatan teklifine sıcak bakmamış, bütün baskılara rağmen Sovyet yönetiminin bu projesine

katılmayı kabul etmemiştir. Sadece 2000 civarında Kırım Türkü burada yaşamayı kabul etmiştir¹⁴⁶.

Sovyet hükümetinin Kırım Türklerini vatanlarından uzak tutmak için gösterdikleri gayretlerin hepsi boşa çıkıyordu. Onlara sunulan “yeni vatan” seçeneği kabul görmemiş ve Kırım Türkleri kendi anavatanlarına dönme kararlılığından taviz vermemiştir. Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda hareket eden birkaç Kırım Türkü de onların bu arzusunu kırmaya muvaffak olamamışlardı. Artık KTMH’nin önderliğinde yürütülen vatana dönüş mücadelesi dönülmez bir hal almıştı. Özellikle 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan faaliyetler, Kırım Türklerini “zafere” taşıyan amiller olma yolunda önemli katkılar sağlamışlardı. Bunun yanında gerek dünyada gerekse Sovyetler Birliği’nde yaşanan sosyal ve siyasî değişikliklerin de Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesine etki eden diğer unsurları teşkil ettiği görülmektedir. Özellikle 1985 yılında Sovyetler Birliği’nin yönetim kadrosunda meydana gelen yenilikle M. Gorbaçev’in hakimiyete geçmesinin ardından, ülkede uygulamaya konulan “Perestroyka = Yeniden yapılanma” ve “Glastnost = Açıklık” politikası sonucunda Sovyetler Birliği’nin hemen her alanında köklü değişikliklerin meydana gelmeye başladığı bilinmektedir. Kırım Türklerine yönelik baskılar da bu dönemde ortadan kalkmaya başlamış, hapisanelerdeki liderleri serbest bırakılmaya başlanmıştır. Mustafa Cemiloğlu da Aralık 1986’da tutuklu bulunduğu Magadan Hapishanesinden çıkarılarak özgürlüğüne kavuşmuştur¹⁴⁷.

Sovyet yetkililer Kırım Türklerinin temsilcileriyle görüşmelerde bulunmuşlar ve meselelerinin çözüleceği yönünde vaatlerde bulunmuşlardı. Ancak bunlar birer vaat olmaktan öteye gidememiştir. Taleplerine müspet cevaplar alamayan Kırım Türk temsilcileri, bunun bir sonucu olarak seslerini daha yüksek ve farklı usullerle duyurmaya karar vermişlerdi. Bunu gerçekleştirmek için Moskova’da büyük bir miting tertip ettiler. 23 Temmuz 1987 günü Sovyet rejiminin kalbi olarak kabul edilen Kızıl Meydan’da toplanan yüzlerce Kırım Türkü ve onları destekleyen Sovyet vatandaşları, Sovyetler Birliği’nde eşi benzerine az rastlanan bir miting gerçekleştirdiler. Mustafa Cemiloğlu’nun önderliğinde tertip edilen bu gösteri, orada bulunan yabancı basın mensupları tarafından bütün dünyaya aksettirilmiş ve tüm dünya kamuoyu tarafından ilgi ve dikkatle takip edilmiştir¹⁴⁸. Mitingin devam ettiği sırada Sovyet resmi haber ajansı TASS tarafından bir duyuru yayınlanmıştı¹⁴⁹. Bu duyuruya göre, Sovyet yönetimi Kırım Türklerine “büyük haksızlık yapıldığını” kabul ediyor ve meselenin çözümü için bir devlet komisyonu kurulduğunu belirtiyordu. Bununla birlikte, açıklamada yer alan ifadelerden Sovyet devletinin eskiden beri sahip olduğu görüşlerinin kaybolmadığı da anlaşılmaktadır. Bu hususta açıklamanın Kırım Türklerinin taleplerini karşılama noktasında yapıcı bir yaklaşımda

bulunmadığını söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim Kırım Türklerinin vatana düzenli ve toplu olarak dönüş, milli özerkliğin tesisi gibi olmazsa olmaz istekleri, Kırım'ın demografik yapısı gibi mazeretler ortaya sürülerek savuşturulmak istenmektedir. Böyle bir durumun ise Kırım Türkleri tarafından kabul görmesi, daha önce yaşanan örneklerde de görüldüğü üzere ihtimal dahilinde bulunmamaktadır.

Kırım Türkleri bu açıklamaya ve sunulan çözüm önerilerine karşı tepkilerini yine kendilerine özgü usullerle vermişlerdi. Nihayet verdikleri bu tepkiler, Sovyet hükümetinde olumlu bir tesir bırakmış ve 14 Kasım 1989'da vatanlarına dönüş yolunu açan bir deklarasyonun yayınlanmasında etkili olmuştu. Belirtilen tarihte Sovyetler Birliği YSP tarafından kabul edilen bu deklarasyona göre, sadece Kırım Türkleri değil, daha önce kendilerine haksızlık yapılan bütün Sovyetler Birliği vatandaşlarının hakları kendilerine iade edilmiş ve bu haklar devlet garantisi altına alınmıştı¹⁵⁰. Sovyetler Birliği'nin en yüksek makamı tarafından açıklanan bu deklarasyon ile Kırım Türklerinin ve vatanlarından uzakta yaşayan diğer toplulukların, özgürce, hiçbir sınırlama olmadan vatanlarına dönebilmeleri için bütün hukukî ve sunî engeller ortadan kaldırılmış oldu. Devlet artık Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşünü engellemek için değil, bilakis bu dönüşü organize etmekle ilgilenmeye başlayacaktı. Bu doğrultuda, Kırım Türklerinin sorunlarıyla meşgul olmak amacıyla bir komisyon kurulmuştu. Komisyon bu konuda çalışmalara başlayarak bir göç planı hazırlamıştı. Bu plana göre, öncelikle Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşü ve milli bütünlüklerinin tesisinin kanunî hakları olarak kabul edilmesi gerekiyordu. İkinci olarak, Kırım Türk toplumunun dönüş meselesi merkezî yönetim tarafından rasyonel bir şekilde ele alınıp birbirini takip eden üç safhada gerçekleştirilmesi öngörülüyordu. Birinci safhada altyapı, konut, sosyo-kültürel ortam ve üretim alanındaki gelişim meselelerinin aynı anda çözülmesiyle, şahısların yakınlık dereceleri göz önünde bulundurularak dönüşün devlet denetiminde yapılması planlanmaktaydı. İkinci safhada, şahısların kendi başlarına, bireysel imkanları kullanarak dönmeleri tasarlanmaktaydı. Bu durumda devlet bir takım yükümlülüklerden kurtulmuş olacaktı. Üçüncü safha ise, grup halinde toplu dönüş planlarıydı. Böylece toplu olarak Kırım'a dönenlerin bir arada yaşayarak yeni köyler veya kasabalar meydana getirmeleri düşünülmekteydi¹⁵¹.

Netice olarak, 1944 yılından beri Kırım Türklerinin vatana dönüş uğruna verdiği mücadeleler geç de olsa meyvesini vermiş ve kitleler halinde vatana dönüş başlamıştır. Bunun neticesinde, 1987 yılında Kırım'a yerleşen Kırım Türklerinin sayısı 2300, 1988'de 19.3000 kişi iken, bu sayı 1989'da 28.000'e yükselmişti. 1 Mayıs 1990 itibarıyla ise Kırım'da toplam olarak 83.116 Kırım Türkü yaşamaya başlamıştı¹⁵². Bu arada daha önce Ukrayna'ya bağlı bir bölge olan

Kırım, 12 Şubat 1991’de Ukrayna Cumhurbaşkanı L. Kravchuk’un imzasını taşıyan bir kanunla tekrar Özerk SSC haline getirildi¹⁵³. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bağımsız bir cumhuriyet haline gelen Ukrayna’ya bağlı özerk bir cumhuriyet olan Kırım’da 1995 nüfus sayımına göre 2.600.000 kişi yaşamaktadır. Bunun %67’sini Ruslar, %22’sini Ukraynalılar, %10’unu Kırım Türkleri ve %1’ini diğerleri (Karaim, Kırımçak, Rum, Ermeni, Alman, Bulgar, Yahudiler) oluşturmaktadır¹⁵⁴.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

1944 yılında sürgün edilen ve sürgünlükten serbest bırakılanların Kırım bölgesine yerleşmek istemeleri hakkında Ukrayna KP MK birinci sekreteri O.İ. Kiriçenko'nun SBKP MK Sekreteri Hruşçev'e mektubu (15 Mart 1954), **Ukrayna Devlet Merkezî Arşivi (TsDAGO Ukraini)**, fon (f). 1, Liste (L). 24, dosya (d). 3614, yaprak (y). 7-8.

Kırım Türklerinden birkaç kişinin Kırım'daki faaliyetleri hakkında KP Kırım bölge komitesi tarafından Ukrayna KP MK birinci sekreteri Podgorniy'e yazılan rapor (25 Ağustos 1958), **TsDAGO Ukraini**, f.1, L. 24, d. 4740, y. 73-80.

KP Zaporozje bölge komitesinin Ukrayna KP MK birinci sekreteri Kiriçenko'ya gönderilen, Kırım Türkleri, Almanlar, Rumlar ve diğerlerinin yerleşmek için Akimov ve Melitopol rayonlarına geldiklerini bildiren rapor (26 Ekim 1956), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 4306, y. 187-188.

Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest'in 1965 yılında Kırım Türklerinin Kırım'ı ziyaretleri hakkında SBKP MK'ne verdiği bilgi (12 Kasım 1965), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 5991, y. 207-208.

Sürgün kısıtlamasının kaldırılmasından sonra Kırım bölgesindeki Kırım Türkleri arasında meydana gelen oluşumlar hakkında KGB raporu (5 Şubat 1966), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55.

Ukrayna SSC Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Kırım'dan sürgün edilen Kırım Türkleri ve diğer milletlere mensup kişiler hakkında Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest'e gönderdikleri rapor (15 Nisan 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 12-15.

Ukrayna KP Kırım bölge komitesinin SBKP MK Politbürosunun Kırım Türkleri hakkındaki kararnamesinin uygulanması hakkındaki malumatı (15 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 33-37.

Kırım Türklerinin Kırım'a gelişi hakkında Ukrayna KP Kırım bölge komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı (21 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 39-47.

5 Eylül 1967 tarihli SCB YSP kararnamesinden sonra Kırım Türklerinin gelişleri hakkında Ukrayna KP Kırım bölge komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı -Gizli- (3 Ekim 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 49-55.

Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkanı A. Denisenko'nun, Mayıs-Haziran 1968 tarihinde yürütülen Kırım Türklerinin yerleşimi çalışmaları hakkında Ukrayna KP MK Sekreteri O. Lyaşek'e raporu (19 Haziran 1968), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 22-29.

Kırım'da yaşamış olan Türk asıllı şahıslar hakkında Ukrayna İçişleri Bakanı İ. Golovçenko'nun raporu (21 Kasım 1969), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.

Ukrayna KP MK İdari Organlar Şubesi Müdürü Opanasyuk'tan Ukrayna KP MK birinci sekreteri V.V. Şçerbitskiy'e Sunulan Rapor (14 Temmuz 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 26-31.

Kırım Türklerinin Ukrayna topraklarında yerleştirilmesi hakkında Ukrayna KP MK İdari organlar şubesinin Ukrayna KP MK sekreteri İ. Lutak'a raporu (6 Ağustos 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 22-24.

Kırım KP Sekreteri Kiriçenko, İşçiler Meclisi Başkanı Çemodurov ve Ukrayna KGB Yardımcı şefi Troyak'ın Ukrayna KP MK'ne Kırım'da Kırım Türklerinin faaliyetlerinin artması hakkındaki raporu (27 Kasım 1975), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 6-10.

Kırım bölgesindeki pasaport kurallarının pekiştirilmesi yönünde ilave kararlar hakkındaki SSCB Bakanlar Kurulu Kararnamesi (1978), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1740, y. 3.

Kırım'da uygulanan pasaport kuralları hakkında Ukrayna KP MK idari organlar şubesi şefi A. Çumak'ın Ukrayna KP MK Sekreteri V. Şçerbitskiy'e verdiği malumat (17 Mart 1979), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1940, y.10-11.

“Vsenarodniy Zapros Krımskotatarskogo Naroda v Politbyuro TsK KPSS”, **Samizdat Belgesi**, Nr. 1884, Dekabr 1973, s. 4-5. (Yunus Kandımov'un özel arşivinden alınmıştır).

ARAŞTIRMA ESERLER

“1957-1975 Senelerinde Kırım Tatarlarının Milli Hareketi”, **Emel Mecmuası**, Vol 1. Sovyet Rusyadaki Kırım Tatar Milli Hareketi Organı, New York, Kırım Tatar Milli Merkezi, 1978, s. 1-50.

“40-50-e Godı: Posledstviya Deportatsii Narodov”, Haz. N.F.Bugay, **İstoriya SSSR**, No. 1, Moskva, 1992, s. 122-143..

Abdülhamitoğlu, N., **Yüz Binlerin Sürgünü**, İstanbul, Boğaziçi, 1974.

Aleksiyeva, L., **İstoriya İnokomıslıya v SSSR**, Vermont, Khronika Press, 1984.

Allworth, E., “The Crimean Tatar Case”, **Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival**, Ed. E. Allworth, Durham, Duke University Press, 1988, s. 6.

Altan, M.B., “The Arabat Tragedy: Another Page from the “Surgun”, (Çevirimiçi) <http://www.euronet.nl/users/sota/arabat.htm>, 08.04.2000.

Avtarhanov, A., “İmperiya Kremlya. Sovyetskiy Tip Kolonializma”, **Drujba Narodov**, No.: 1-5, Moskva, 1991, s. 203-207.

Broşçevan, V.M.: “Deportatsiya Jiteley Krıma”, **Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Riççya Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)**, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Kiyiv, Institute Natsyonal’nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, 1995, s. 24-31.

Broşçevan, V.-P. Tıgliyants, **İzgnaniye i Vozvraşçeniye**, Akmesid (Simferopol), Tavrida, 1994.

Conquest, R., **Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities**. New York: The Macmillan Company, 1970.

Courtois, S., vd., **Komünizmin Kara Kitabı**, Çev. B. Tanatar, vd., İstanbul, Doğan Kitap, 2000.

Çapraz, K., “Kırım Tatar Türklerinde Basın”, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

Çervonnaya, S., “Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği”, Çev. İ. Yıldırım, A. Mertol, **Emel**, S. 191, 1992, s. 1-7.

Dallin, A., **German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies**. London-New York, St. Martin's Press, 1957.

“Deklaratsiya Verhovnogo Soveta Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik”, **Pravda**, 15 Noyabrya 1989.

“Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu”, Haz. N.F. Bugay, **Kommunist**, No. 3, Moskva, 1991, s. 101-112.

Devlet, N., “240 Kırım Türkünün Müracaatı”, **Emel**, S. 146, 1985, s. 4-12.

Fisher, A., **The Crimean Tatars**, California, Hoover Institution, 1978.

Gitlin, S., “Crimean Tatars in Uzbekistan: Problems and Developments”, (Çevirimiçi) http://www.ca-c.org/journal/eng01_2000/10.gitlin.shtml, 28.01.2000.

Grigorenko, A.P., **A Kogda Mı Vernyomsya**, New York, Crimea Foundation, 1977.

Guboglo, M.N.-S.M. Çervonnaya, **Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijenıye**, C. II, Moskva, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsional'nih Otnoşenii, Institut Etnologii i Antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya, 1992.

Hayali, R., “Spetskontingent”, **Kırım Gazetesi**, Akmescid (Simferopol), 22 Şubat 1997.

İbrahim, V., “Bitmeyen Çileli Yıllar”, Der. S. Bilal vd., **Emel**, S. 208, 1995, s. 29-32.

İdrisli, A.N., “Yalıboyu’ndan Özbekistan Çöllerine”, Haz. N. Sarısoy, **Emel**, S. 210, s. 36-38.

“İnformatsiya “v Prezidiume Verhovnogo Soveta SSSR” 19 Fevralya 1954 g.”, **Pravda Ukraini**, 27 Fevralya (Şubat) 1954, s. 2.

Jivoy Fakel: Samosojjenıye Musı Mamuta (Sbornik dokumentov), Ed. R. Cemilev, New York, Fond Kırım, 1986.

Karatay, Z., “Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı Nasıl Cereyan Etti?”, **Emel**, S. 161, 1987, s. 3-10.

Kerimova, F., “Hatıralar”, Haz. Z. Yüksel, **Emel**, S. 203, 1994, s. 28.

“Kırım’a Genel Bakış”, (Çevirimiçi) www.vatankirim.net/genel.htm, 10.04.2001.

“Kırım Tatarları Sovyet Devletine Karşı”, Çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 17-21.

“Kırım Türklerinin Moskova’daki Temsilcilerinin Protestosu”, **Emel**, S. 47, 1968, s. 14-15.

Kırımlı, E., “Kırım Türkleri”, **Dergi**, S. 59, 1970, s. 3-22.

Kırımlı, E., “Sovyet Rusya Hakimiyeti Altında Kırım”, **Dergi**, S. 49, 1967, s. 56-66..

Kırımlı, E., “Muhtelif Haberler”, **Dergi**, S. 48, Münih, 1967, s. 79.

Kırımlı, E., **Der Nationale Kampf Der Krimturken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918**, Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952.

Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye, Ed. S.G. Agacanov, A.N. Saharov, Moskva, Mısl, 1988.

Krımski Tatarı 1944-1994: Statti, Dokumenti, Svidçennya Oçevidtsıv, Kiyiv, Ridniy Kray, 1995.

Litvin, G.A., “Krımsko-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Tret’yevo Reyha Svidetelsvuyet”, **Vayenno-İstoriçeskiy Jurnal**, S. 3, Moskva, 1991, s. 89-95.

Mustafayev, H.D., “Vozmeşçeniye Moral’nogo i Material’nogo Uşçerba, Nanesennogo Krımskotatarskomu Narodu v Hode Deportatsii: Printsipi i Podhogi”, **Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnıt (Do 50 Riççya Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)**, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Kiyiv, Institute Natsional’nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiev 1995, s. 54-57.

Mühlen, P., **Gamalhaç ile Kızılyıldız Arasında**, Çev. E.B. Özbilen, Ankara, Mavi Yayınları, 1984.

Nekriç, A., **Nakazanniye Narodı**, New York, Khronika, 1978.

“Obraşçeniye Krımskotatarskogo Naroda k XXIII Syezdu KPSS”, **Natsional’nyı Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov, Sostavitel’**: R. Kupçinskiy, Kiyiv, Suçasnıt’, 1975, s. 288-326.

“Otkritoye Pis'mo v Zaşçitu Krımskih Tatar”, **Natsional'nıy Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov**, Sostavitel': R. Kupçinskiy, Kiyiv, Suçasnist', 1975, s. 327-334.

Özcan, K., **Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Milli Mücadele Hareketi (1944-1990)**, İstanbul, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Özkırım, O., “II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler”, **Emel**, S. 25, 1964, s. 15-20.

Pavlova, T.F., “Dokumentı TsGAOR SSSR po İstorii Deportatsii Naradov v 40-50-ıye godı”, **Deportatsii Naradov SSSR (1930-e – 1950-e godı): Materialı k Serii “Narodı i Kul'turı”**, XV/1, Moskva, RAN İstitut Etnologii i Antropologii, 1992, s. 7-28.

“Pogrujeni v Eşelonı i Otpravlenı k Mectam Poselenii...”, Haz. N.F. Bugay, **İstoriya SSSR**, No. 1, Moskva, 1991, s. 143-160.

Sander, O., **XX., XXI. Ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası**, Ankara, S.B.F. Yayınları, 1967.

Settarova, Z., “Hatıralar”, Der. E. Özenbaşı, Haz. F. Mertoğul, (Çevirimçi) <http://www.kirimdernegi.org.tr/hatiralar.htm>, 06.05.2000.

Seyitmuratova, A., **Natsional'noye Dvijiye Krımskih Tatar: Sobitiya, Faktı, Dokumentı**, Akmesid (Simferopol), 1997.

“Sovyetler Birliğı'ndeki Kırım Türklerinin İsteklerine Dair Belge”, **Emel**, S. 62, 1971, s. 3-4.

Şest Dney - "Belaya Kniga"- Sudebniy Protsess İli Gabaya i Mustafı Cemileva, Ed. M. Serdar, New York, Fond Kırım, 1980.

Taşkentskiy Protsess: Sud Nad Desyat'yu Predstavitelyami Krımskotatarskogo Naroda, (1 İyulya - 5 Avgusta 1969 g.). Sbornik dokumentov s illustratsiyami, Amsterdam, Fond im. Gertsena, 1976.

Ülküsal, M., **II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası**, İstanbul, Kutulmuş Matbaası, 1976.

Ülküsal, M., **Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)**, İstanbul, Baha Matbaası, 1980

Vesnina, A.L., “Kak Proishodilo Viseleni Tatar, Bolgar, Grekov, Armyan iz Krıma v 1944 godu”, **Krımskaya ASSR (1921-1945)**, Simferopol, Tavriya, 1990, s. 239-242.

Vozgrin, V. “Genotsid Kak Kulminatsiya Etnosotsialnogo Konflikta”, **Krımski Tatarı: İstoriya i suçasnit. Materiali Mizhnarodnoy Naukovoy Konferentsii**, Kiev 1995, s. 24-31.

Vozgrin, V., “Sürgünlük Siyaseti”, **Yıldız**, S. 4, 1991, s. 136-142.

Zemskov, V.N., “Massovoye osvobojdeniye Spetsposelentsev i Ssılnıh (1954-1960 gg.)”, **Sotsis**, Nu. 1, Moskva, 1991, s. 5-26.

Zemskov, V.N., “Spetsposelentsı”, **Sotsis (Sotsiologičeskiye İssledovaniya)**, No. 11, Moskva, 1990, s. 3-17.

¹ Ukrayna SSC Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Krım'dan sürgün edilen Krım Türkleri ve diğer milletlere mensup kişiler hakkında Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest'e gönderdikleri rapor (15 Nisan 1967), **Ukrayna Devlet Merkezî Arşivi (TsDAGO Ukraini)**, fon (f). 1, liste (L). 24, dosya (d). 6321, yaprak (y). 12-15.

² P. von zur Mühlen, **Gamalhaç ile Kızıyıldız Arasında**, Çev. E.B. Özbilen, Ankara, Mavi Yayınları, 1984, s. 220; E. Kırimal, “Krım Türkleri”, **Dergi**, S. 59, 1970, s. 11'de Alman ordusunun Krım'a girmesinden sonra Akmesid (Simferopol) şehrinin resmi hükümet dairelerinden birinde Stalin hükümetinin daha 1941 sonbaharında Krım Türklerini tamamen Kazakistan'a sürgün etme niyetini ortaya koyan bir belgenin ele geçirildiği ifade edilmektedir.

³ A. Dallin, **German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies**. London-New York, St. Martin's Press, 1957, s. 51-52, 253-254.

⁴ A. Nekriç, **Nakazanniye Narodı**, New York, Khronika, 1978, s. 24-25.

⁵ Bu konuda bkz.: N. Abdülhamitoğlu, **Yüz Binlerin Sürgünü**, İstanbul, Boğaziçi, 1974, s. 43.

⁶ E. Kırimal, “Sovyet Rusya Hakimiyeti Altında Krım”, **Dergi**, S. 49, 1967, s. 65.

⁷ M. Ülküsal, **II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Krım'ın Kurtuluş Davası**, İstanbul, Kutulmuş Matbaası, 1976, s.19 vd.

⁸ E. Kırimal, “Krım Türkleri”, **Dergi**, S. 59, 1970, s. 11.

⁹ O. Özkırım, “II. Dünya Savaşında Krım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler”, **Emel**, S. 25, 1964, s. 15; Kırimal, “Sovyet Rusya Hakimiyeti...”, s. 66.

¹⁰ V. Broşçevan-P. Tıgliyants, **İzgnaniye i Vozvraşçeniye**, Akmesid (Simferopol), Tavrida, 1994, s. 34.

¹¹ G. A., Litvin, “Krımko-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Tret'yevo Reyha Svidetelsvuyet”, **Vayenno-İstoričeskiy Jurnal**, S. 3, Moskva, 1991, s. 91.

¹² **Krım: Proşloye i Nastayaşçeye**, Ed. S.G. Agacanova, A.N. Saharov, Moskva, Mısl, 1988, s. 83; Mühlen, Krım Türk gönüllülerinin sayısının bir ara 20 bin kişiye ulaştığını belirtmektedir, Mühlen, **a.g.e.**, s. 186.; Kırimal, Bolşeviklere karşı silahlı mücadeleye katılan Krım Türklerinin toplam sayısının 1942-1944 yıllarında 8000 ile 20000 asker olarak değiştiğini belirtiyor: **Der Nationale Kampf Der Krimturken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918**, Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952, s. 305; Ülküsal 14 batalyon ve 4 bin kişilik bir gruptan bahseder, **Berlin Hatıraları**, s. 108-109; Broşçevan ve Tıgliyants'a göre, bu tür gönüllü teşekküller 200-300 kişilik 10 tabur ve 14 bölükten oluşuyordu, Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 35; Nekriç eserinde kendi köylerini korumak için “Yerel” Nefs-i Müdafaa Taburlarına katılanlardan bahsediyor ancak bir sayı vermiyor, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹³ Litvin, **a.g.m.**, s. 92-93.

¹⁴ Kırimal, “Krım Türkleri”, s. 11.

¹⁵ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s.35; **Krım: Proşloye i Nastayaşçeye**, s. 91.

¹⁶ E. Kırimal, **Nationale Kampf** s. 314.

- ¹⁷ A. Fisher, **The Crimean Tatars**, California, Hoover Institution, 1978, s. 156-157; Sovyetler Birliği döneminde yazılan eserlerde bu komiteden “Burjuvazi-milliyetçi komite” olarak bahsedilmektedir. Görevleri arasında, partizan hareketine karşı mücadele için teşkilatlanma, Sovyet ve komünist faaliyetlerin imhası, eski adet ve geleneklerin yeniden canlandırılması vb. hususların yer aldığı belirtilmektedir: **Kırım: Proşloye i Nastayaşçeye**, s. 81-82.
- ¹⁸ Özkırım, **a.g.m.**, m. 17.
- ¹⁹ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 34; Nekriç, **a.g.e.**, s.141; Ahmet Han Sultan’a 24 Ağustos 1943’te Sovyetler Birliği Kahramanı ünvanı, 29 Haziran 1945’te ise Lenin nişanı ile ikinci madalya olarak “Zalotaya Zvezda” (Altın Yıldız) verilmiştir, **Kırım:Proşloye i Nastoyaşçeye**, s. 84.
- ²⁰ “Obraşçeniye Krimskotatarskogo Naroda k XXIII Syezdu KPSS”, **Natsional’ny Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov**, Sostavitel’: R. Kupçinskiy, Kiyiv, Suçasnist’, 1975, s. 288-326.
- ²¹ Nekriç, **a.g.e.**, s. 38-39.
- ²² **A.g.e.**, s. 35-37.
- ²³ N. Devlet, “240 Kırım Türkünün Müracaatı”, **Emel**, S. 146, 1985, s. 4.
- ²⁴ Fisher, **a.g.e.**, s. 162.
- ²⁵ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 8-9.
- ²⁶ V.N.Zemskov, “Spetsposelentsı”, **Sotsis (Sotsiologičeskiye İssledovaniya)**, No. 11, Moskva, 1990, s. 3-4; “Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu”, Haz. N.F. Bugay, **Kommunist**, No. 3, Moskva, 1991, s. 101.
- ²⁷ “Pogrujeni v Eşelonı i Otravlenı k Mectam Poselenii...”, Haz. N.F. Bugay, **İstoriya SSSR**, No. 1, Moskva, 1991, s. 144.
- ²⁸ “40-50-e Godı: Posledstviya Deportatsii Narodov”, Haz. N.F.Bugay, **İstoriya SSSR**, No. 1, Moskva, 1992, s. 122; Zemskov, **a.g.m.**, s. 5.
- ²⁹ “Deportatsiya...”, s. 111.
- ³⁰ **A.g.m.**, s. 102.
- ³¹ “Pogrujeni...”, s. 145.
- ³² Mühlen, **a.g.e.**, s. 226; “Deportatsiya...”, s. 104’te 29 Şubat 1943 itibariyle Çeçen-İnguş ÖSSC’nden toplam 478.479 kişinin sürüldüğü, bunların içinden 91.250 kişinin İnguş olduğu belirtilmektedir.
- ³³ “Deportatsiya...”, s. 109.
- ³⁴ **A.g.m.**, s. 111.
- ³⁵ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 27.
- ³⁶ SSCB İçişleri Bakanı ve Devlet Güvenlik Bakanının bu emri için bkz.: M.N. Guboglo-S.M. Çervonnaya, **Krimskotatarskoye Natsional’noye Dvijenıye**, C. II, Moskva, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzüçeniye Mejnatsional’nih Otnoşeniı, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya, 1992, s. 42-43; ayrıca bkz. **Krimski Tatarı 1944-1994: Statti, Dokumenti, Svidçennya Oçevıdtsıv**, Kiyiv, Ridniy Kray, 1995, s. 71-72.
- ³⁷ **Gös.yer.**
- ³⁸ “Pogrujeni...”, s. 151.
- ³⁹ “Deportatsiya...”, s. 107.
- ⁴⁰ “Pogrujeni...”, s. 151.
- ⁴¹ **Gös.yer.**; ayrıca bkz. “Deportatsiya...”, s. 107.
- ⁴² GKO’nın Kırım Türkleri hakkındaki kararnamesi için bkz. Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 44-46; ayrıca bkz. **Krimski Tatarı**, s. 72-75.
- ⁴³ **Gös.yer.**
- ⁴⁴ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 67.
- ⁴⁵ S. Courtois, vd., **Komünizmin Kara Kitabı**, Çev. B. Tanatar, vd., İstanbul, Doğan Kitap, 2000, s. 287.
- ⁴⁶ **Taşkentskiy Protsess: Sud Nad Desyat’yu Predstavitelyami Krimskotatarskogo Naroda, (1 İyulya - 5 Avgusta 1969 g.). Sbornik dokumentov s illustratsiyami**, Amsterdam, Fond im. Gertsena, 1976, s. 27.
- ⁴⁷ R. Conquest, **Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities**. New York: The Macmillan Company, 1970, s. 61.
- ⁴⁸ V. Vozgrin, “Genotsid Kak Kulminatsiya Etnosotsialnogo Konfliktı”, **Krimski Tatarı: İstoriya i suçasnıt. Materiali Mizhnarodnoy Naukovoy Konferentsii**, Kiev 1995, s. 28.
- ⁴⁹ A.L. Vesnin, “Kak Proishodilo Vıseleni Tatar, Bolgar, Grekov, Armyan iz Kırıma v 1944 godu”, **Krimskaya ASSR (1921-1945)**, Simferopol, Tavriya, 1990, s. 239-240.
- ⁵⁰ “40-50-e Godı...”, s. 134.
- ⁵¹ Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 45.
- ⁵² Zekiye Settarova, “Hatıralar”, Der. E. Özenbaşı, Haz. F. Mertoğul, (Çevirimçi) <http://www.kirimdernegi.org.tr/hatıralar.htm>, 06.05.2000.
- ⁵³ “Pogrujeni...”, s. 152; Beriya da aynı bilgileri içeren telgrafı Stalin ve Molotov’a göndermiştir, “Deportatsiya...”, s. 107.
- ⁵⁴ **Gös.yer.**
- ⁵⁵ “Pogrujeni...”, s. 152-153.

⁵⁶ Sürgüne maruz kalan Kırım Türklerinin miktarı konusunda tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Mesela Beriya'nın Stalin'e sunduğu rapordaki resmi rakamlara göre sürgün edilen Kırım Türkleri 183.155 kişiden ibarettir: "Deportatsiya...", s. 109. Kırım KP MK'nin sürgünden sorumlu görevlisi Nemikin'in raporlarına göre 187.859, SNK Devlet Komisyonu verilerine göre 188.626 kişidir: V.M. Broşçevan, "Deportatsiya Jiteley Kırima", **Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit**, s. 28, yazar A. Avtarhanov'a göre 423.100 Kırım Türkü sürgün edilmiştir: Abdurahman Avtarhanov, "İmperiya Kremlya. Sovyetskiy Tip Kolonializma", **Drujba Narodov**, No.: 1-5, Moskva, 1991, s. 206; E. Allworth'un tespitine göre, sürgün sonrasında hayatını kaybeden Kırım Türklerinin %46.2 oranında olması ve hayatta kalan %54'lük oranın ise 228.474 kişiye tekabül ettiğini belirterek, Kırım'da yaşayan Türklerin 423.100 kişi olduğunu ifade etmektedir: E. Allworth, "The Crimean Tatar Case", **Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival**, Ed. E. Allworth, Durham, Duke University Press, 1988, s. 6; Bunun yanında **Krımskotatarskoye Natsional'noye Dvijenije** adlı eserde Kırım Türk Milli Hareketi mensupları tarafından 1966'da yapılan Kırım Türklerinin gayr-i resmi nüfus sayımı sonuçlarına göre, sürgün edilen halkın toplamının 238.500 kişi olduğu belirtilmektedir: Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. I, s. 80.

⁵⁷ M. B. Altan, "The Arabat Tragedy: Another Page from the "Surgun", (Çevirimiçi) <http://www.euronet.nl/users/sota/arabat.htm>, 08.04.2000; ayrıca bkz. V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", **Yıldız**, S. 4, 1991, s. 138. Öyle ki, sürgünden sonra Kırım'da Türk olarak sadece Hazar Türklerinin torunları olan 3301 Karaim Türkü kalmıştı: Bkz. E. Kırimal, "Muhtelif Haberler", **Dergi**, S. 48, Münih, 1967, s. 79.

⁵⁸ V. İbrahim, "Bitmeyen Çileli Yıllar", Der. S. Bilal vd., **Emel**, S. 208, 1995, s. 30; "Sovyetler Birliği'ndeki Kırım Türklerinin İsteklerine Dair Belge", **Emel**, S. 62, 1971, s. 34; F. Kerimova, "Hatıralar", Haz. Z. Yüksel, **Emel**, S. 203, 1994, s. 28.

⁵⁹ H.D. Mustafayev, "Vozmeşçeniye Moral'nogo i Material'nogo Uşçerba, Nanesennogo Krımskotatarskomu Narodu v Hode Deportatsii: Printsipi i Podhogi", **Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Riççya Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda)**, Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994), Kiyiv, Institute Natsional'nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiev 1995, s. 54.

⁶⁰ "Deportatsiya...", s. 109.

⁶¹ Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 45.

⁶² Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 67.

⁶³ **A.g.e.**, s. 48; Bir başka tespite göre ise, sürgünden sonra yaklaşık 80 bin adet ev/bina, 34 bin kadar bağ-bahçe, 500 bin civarında büyük baş hayvan müsadere edilmiştir: Mustafayev, **a.g.m.**, s. 55.

⁶⁴ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 68.

⁶⁵ Vozgrin, "Genotsid...", s. 28.

⁶⁶ Nekriç, **a.g.e.**, s. 40.

⁶⁷ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 74.

⁶⁸ **A.g.e.**, s. 81-82.

⁶⁹ Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", s. 140.

⁷⁰ Ukrayna Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Kırım'dan sürgün edilen Türkler ve diğer milletlere mensup vatandaşlar hakkında Ukrayna KP MK I. Sekreteri P.Y. Şelest'e gönderdikleri rapor, 15 Nisan 1967, **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 12-15.

⁷¹ Nekriç, **a.g.e.**, s. 39.

⁷² Kırım ÖSSC'ndeki Rayon ve Rayon Merkezlerinin isimlerinin değiştirilmesi hakkında RFSSC YSP'nun kararı için bkz.: Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 47.

⁷³ Kırım ÖSSC'nin lağvedilip RFSSC bünyesinde Kırım bölgesine dönüştürülmesi hakkında SSCB YSP'nun kararı için bkz.: **a.g.e.**, s. 48.

⁷⁴ Bu konu hakkında bkz.: "İnformatsiya "v Prezidiume Verhovnogo Soveta SSSR" 19 Fevralya 1954 g.", **Pravda Ukraini**, 27 Fevralya (Şubat) 1954, s. 2; ayrıca, S. Çervonnaya, "Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği", Çev. İ. Yıldırım, A. Mertol, **Emel**, S. 191, 1992, s. 6.

⁷⁵ "Otkritoye Pis'mo v Zaşçitu Krımskih Tatar", **Natsional'nyy Vopros v SSSR**, s. 328.

⁷⁶ L. Aleksiyeva, **İstoriya İnokomslyya v SSSR**, Vermont, Khronika Press, 1984, s. 111.

⁷⁷ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 86.

⁷⁸ R. Hayali, "Spetskontingent", **Kırım Gazetesi**, Akmesicid (Simferopol), 22 Şubat 1997.

⁷⁹ Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 110.

⁸⁰ Hayali, **gös. yer.**

⁸¹ A. N. İdrisli, "Yahboyu'ndan Özbekistan Çöllerine", Haz. N. Sarısoy, **Emel**, S. 210, s. 37.

⁸² A. Seyitmuratova, **Natsional'noye Dvijenije Krımskih Tatar: Sobitiya, Faktı, Dokumentı**, Akmesicid (Simferopol), 1997, s. 3.

⁸³ S. Gitlin, "Crimean Tatars in Uzbekistan: Problems and Developments", (Çevirimiçi) http://www.ca-c.org/journal/eng01_2000/10.gitlin.shtml, 28.01.2000.

⁸⁴ M. Ülküsal, **Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)**, İstanbul, Baha Matbaası, 1980, s. 298; Fisher, **a.g.e.**, s. 314.

- ⁸⁵ Vozgrin, “Sürgünlük Siyaseti”, s. 141.
- ⁸⁶ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 90.
- ⁸⁷ A. Sheehy, “Kırım Tatarları”, **Emel**, S. 69, 1972, s. 21.
- ⁸⁸ **Taşkentskiy Protsess**, s. 590.
- ⁸⁹ Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 47; **Krımski Tatari**, s. 76.
- ⁹⁰ Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 107.
- ⁹¹ Hayali, **a.g.m.**, 3 Mart 1997. Bu konuda ayrıca bkz.: K. Özcan, **Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Milli Mücadele Hareketi (1944-1990)**, İstanbul, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 99-102.
- ⁹² Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 110.
- ⁹³ Hayali, **a.g.m.**, 17 Mart 1997.
- ⁹⁴ Bu kararname hükümleri aynı zamanda, sürgüne maruz kalan Çeçen-İnguş, Karaçay, Balkar, Kalmık ve Almanları da içine alıyordu: Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.**, s. 109.
- ⁹⁵ Hruşçev konuşmasında ayrıca “hatta müsait bir yer bulanabilse idi halinde bütün Ukraynalılar da bu sürgüne maruz kalacaktı” şeklinde bir ifade bulunmuştu: O. Sander, **XX., XXI. Ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası**, Ankara, S.B.F. Yayınları, 1967, s. 8; ayrıca Abdülhamitoğlu, **a.g.e.**, s. 121-122.
- ⁹⁶ V.N. Zemskov, “Massovoye osvobojeniye Spetsposelentsev i Sılnih (1954-1960 gg.)”, **Sotsis**, Nu. 1, Moskva, 1991, s. 10.
- ⁹⁷ T.F. Pavlova, “Dokumentı TsGAOR SSSR po İstorii Deportatsii Naradov v 40-50-ıye godı”, **Deportatsii Naradov SSSR (1930-e – 1950-e godı): Materialı k Serii “Narodı i Kul’turi”**, XV/1, Moskva, RAN İstitut Etnologii i Antropologii, 1992, s. 14. Ancak bu karnameye göre, sürgün edilen Almanlar daha önce yaşadıkları yerlere dönme hakkına sahip olmadıkları gibi, sürgün esnasında onlardan müsadere edilen malların da iadesi söz konusu değildi.
- ⁹⁸ **Deportatsii Naradov SSSR**, s. 81, 88; Ukrayna KP MK Sekreteri A. Kiriçenko, 15 Eylül 1954’te Hruşçev’e yazmış olduğu bir mektupta, 1944 yılında sürgüne gönderilen Kırım Türkleri ile diğer toplulukların bir daha Kırım’a girmelerinin yasaklanmasını ve müsadere edilen malların iadesine izin verilmemesini talep ediyordu; bkz.: 1944 yılında sürgün edilen ve sürgünlükten serbest bırakılanların Kırım bölgesine yerleşmek istemeleri hakkında Ukrayna KP MK birinci sekreteri O.İ. Kiriçenko’nun SBKP MK Sekreteri Hruşçev’e mektubu (15 Mart 1954), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 3614, y. 7-8.
- ⁹⁹ Aleksiyeva, **a.g.e.**, s.124.
- ¹⁰⁰ KP Zaporozhye bölge komitesinin Ukrayna KP MK birinci sekreteri Kiriçenko’ya gönderilen, Kırım Türkleri, Almanlar, Rumlar ve diğerlerinin yerleşmek için Akimov ve Melitopol rayonlarına geldiklerini bildiren rapor (26 Ekim 1956), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 4306, y. 187-188.
- ¹⁰¹ Kırım’da yaşamış olan Türk asıllı şahıslar hakkında Ukrayna İçişleri Bakanı İ. Golovçenko’nun raporu (21 Kasım 1969), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.
- ¹⁰² Rusçası **İnitsiativnaya Gruppa**.
- ¹⁰³ “1957-1975 Senelerinde Kırım Tatarlarının Milli Hareketi”, **Emel Mecmuası**, Vol 1. Sovyet Rusyadaki Kırım Tatar Milli Hareketi Organı, New York, Kırım Tatar Milli Merkezi, 1978, s. 19; Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 112; Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. I, s. 101.
- ¹⁰⁴ “1957-1975 Seneleri...”, s. 24.
- ¹⁰⁵ Aleksiyeva, **gös.yer**.
- ¹⁰⁶ Özcan, **a.g.t.**, s. 123.
- ¹⁰⁷ “1957-1975 Seneleri...”, s. 25.
- ¹⁰⁸ Örnek olarak bkz.: Kırım Türklerinden birkaç kişinin Kırım’daki faaliyetleri hakkında KP Kırım bölge komitesi tarafından Ukrayna KP MK birinci sekreteri Podgorniy’e yazılan rapor (25 Ağustos 1958), **TsDAGO Ukraini**, f.1, L. 24, d. 4740, y. 73-80.
- ¹⁰⁹ Sheehy, **a.g.m.**, s. 23. Sovyet güvenlik organlarının takibatına maruz kalan Kırım Türklerinin sayısı 1973 yılına kadar 5000 kişiyi bulmuştu. Bu konuda bkz.: “Vsenarodniy Zapros Krımskotatarskogo Naroda v Politbyuro TsK KPSS”, **Samizdat Belgesi**, Nr. 1884, Dekabr 1973, s. 4-5. (Yunus Kandımov’un özel arşivinden alınmıştır).
- ¹¹⁰ **Taşkentskiy Protsess**, s. 57.
- ¹¹¹ A.P. Grigorenko, **A Kogda Mı Vernyomsya**, New York, Crimea Foundation, 1977, s. 11-12; ayrıca bkz.: **Krımski Tatari**, s. 160-174; **Natsional’niy Vopros**, s. 255-271.
- ¹¹² “1957-1975 Seneleri...”, s. 29.
- ¹¹³ Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. I, s. 106.
- ¹¹⁴ Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 114.
- ¹¹⁵ Guboglo-Çervonnaya, **gös.yer**.
- ¹¹⁶ Sovyetler Birliği’nde bu tür yayınlar **samizdat** (kendi basım) olarak adlandırılmaktadır.
- ¹¹⁷ Fisher, **a.g.e.**, s. 178.

¹¹⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. K. Çapraz, “Kırım Tatar Türklerinde Basım”, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 28-29.

¹¹⁹ Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest’in 1965 yılında Kırım Türklerinin Kırım’ı ziyaretleri hakkında SBKP MK’ne verdiği bilgi (12 Kasım 1965), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 5991, y. 207-208.

¹²⁰ Sürgün kısıtlamasının kaldırılmasından sonra Kırım bölgesindeki Kırım Türkleri arasında meydana gelen oluşumlar hakkında KGB raporu (5 Şubat 1966), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55.

¹²¹ **Gös.yer.**

¹²² “Daha Önce Kırım’da Yaşamış Olan Tatar Asıllı Vatandaşlar Hakkında SSCB YSP’nun Kararı (5 Eylül 1967)”, Guboglo-Çervonaya, **a.g.e.**, C. II, s. 51. Bu kararname metni için ayrıca bkz.: **Krımski Tatari**, s. 106-107; “Af Kararnamesi”, **Emel**, S. 47, 1968, s. 3.

¹²³ Sheehy, **a.g.m.**, s. 25.

¹²⁴ Kırım Türklerinin talepleri arasında mezkur kararnamenin Kırım’daki gazetelerde de yayınlanması, kendilerinin nerelere yerleştirilecekleri, eğitim ve çalışma şartlarının nasıl olacağı gibi hususlar yer almaktaydı. Bu konuda Ukrayna KP Kırım bölge komitesinin SBKP MK Politbürosunun Kırım Türkleri hakkındaki kararnamesinin uygulanması hakkındaki malumatı (15 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 33-37.

¹²⁵ 5 Eylül 1967 tarihli SCB YSP kararnamesinden sonra Kırım Türklerinin gelişleri hakkında Ukrayna KP Kırım bölge komitesi sekreteri Kiriçenko’nun malumatı -Gizli- (3 Ekim 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 49-55.

¹²⁶ Kırım Türklerinin Kırım’a gelişi hakkında Ukrayna KP Kırım bölge komitesi sekreteri Kiriçenko’nun malumatı (21 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 6321, y. 39-47.

¹²⁷ Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 117.

¹²⁸ Örnek olarak bkz.: **a.g.e.**, s. 118.

¹²⁹ **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33.

¹³⁰ Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 118.

¹³¹ Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkanı A. Denisenko’nun, Mayıs-Haziran 1968 tarihinde yürütülen Kırım Türklerinin yerleşimi çalışmaları hakkında Ukrayna KP MK Sekreteri O. Lyaşek’e raporu (19 Haziran 1968), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 72, y. 22-29.

¹³² Kırım Türklerinin Ukrayna topraklarında yerleştirilmesi hakkında Ukrayna KP MK İdari organlar şubesinin Ukrayna KP MK sekreteri İ. Lutak’a raporu (6 Ağustos 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 22-24.

¹³³ **Şest Dney - "Belaya Kniga"- Sudebniy Protsess İli Gabaya i Mustafa Cemileva**, Ed. M. Serdar, New York, Fond Kırım, 1980, s. VI-VII.

¹³⁴ “Kırım Türklerinin Moskova’daki Temsilcilerinin Protestosu”, **Emel**, S. 47, 1968, s. 14-15.

¹³⁵ Fisher, **a.g.e.**, s. 190.

¹³⁶ Sheehy, **a.g.m.**, s. 30.

¹³⁷ **Şest Dney**, s. 401.

¹³⁸ KTMH’ndeki düşüşü daha net bir şekilde SBKP Kongrelerine gönderilen dilekçelerin altına atılan imza sayılarından da izlemek mümkündür. 1966 yılında XXIII. Kongreye 130 bin imzalı dilekçe gönderilirken, XXIV. Kongreye 60 bin, XXV. Kongreye 20 bin, XXVI. Kongreye ise sadece 4 bin imzalı dilekçe gönderilmiştir. Bu hususta bkz.: Aleksiyeva, **a.g.e.**, s. 124-125; “**1957-1975 Seneleri...**”, s. 43.

¹³⁹ 1973 verilerine göre Herson’da 1541, Zaporozhye’de 1063, Donetsk’de 693, Odessa’da 61 kişi yaşıyordu. Az miktarda Kırım Türkü de Vorosilovgrad, Kirovograd, Kiev, Nikolayev, Çerkassi ve Harkov’da ikâmet etmek zorunda kalmıştı. 1968’den itibaren 650 kişi çeşitli sebeplerle Ukrayna sınırlarını terk etmişti. 1 Mayıs 1973 tarihli Ukrayna İçişleri Bakanlığı verilerine göre Ukrayna SSC’nde toplam 6874 kişi yaşamaktaydı. Bunlardan Kırım’da 23 aile (101 kişi), Herson’da 31 aile (142 kişi) Zaporozhye’de ise 2 ailenin (8 kişi) ikâmet kaydının yapılmadığı belirtilmektedir: Ukrayna KP MK İdari Organlar Şubesi Müdürü Opanasyuk’tan Ukrayna KP MK birinci sekreteri V.V. Şçerbitskiy’e Sunulan Rapor (14 Temmuz 1973), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 891, y. 26-31.

¹⁴⁰ Kırım Türkleri ağırlıklı olarak İçki (Sovyet) (860 kişi), Lenin (841 kişi), Larindorf (Pervomay) (591 kişi), Karasu Bazar (Belogor) (468 kişi) rayonlarında yerleştiler: Kırım KP Sekreteri Kiriçenko, İşçiler Meclisi Başkanı Çemodurov ve Ukrayna KGB Yardımcı şefi Troyak’ın Ukrayna KP MK’ne Kırım’da Kırım Türklerinin faaliyetlerinin artması hakkındaki raporu (27 Kasım 1975), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1250, y. 6-10.

¹⁴¹ **Jivoy Fakel: Samosojjeniyе Musı Mamuta (Sbornik dokumentov)**, Ed. R. Cemilev, New York, Fond Kırım, 1986, s. 63-65; Özcan, **a.g.t.**, s. 194-196.

¹⁴² Kırım bölgesindeki pasaport kurallarının pekiştirilmesi yönünde ilave kararlar hakkındaki SSCB Bakanlar Kurulu Kararnamesi (1978), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1740, y. 3.

¹⁴³ Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. I, s. 125.

¹⁴⁴ Kırım’da uygulanan pasaport kuralları hakkında Ukrayna KP MK idari organlar şubesi şefi A. Çumak’ın Ukrayna KP MK Sekreteri V. Şçerbitskiy’e verdiği malumat (17 Mart 1979), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 1940, y.10-11.

¹⁴⁵ Devlet, “**240 Kırım Türkü...**”, s. 11.

¹⁴⁶ “Kırım Tatarları Sovyet Devletine Karşı”, Çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 17.

¹⁴⁷ Cemiloğlu'nun hapisten kurtulmasında Kırım Türkleri ve A. Saharov başta olmak üzere diğer insan hakları savunucularının dönemin ABD Başkanı R. Reagan'a yazdıkları mektubun büyük etkisi olduğu belirtilmektedir; bkz.: Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. I, s. 285.

¹⁴⁸ Z. Karatay, “Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı Nasıl Cereyan Etti?”, **Emel**, S. 161, 1987, s. 4-5.

¹⁴⁹ Duyuru metni için bkz.: “TASS Ajansının 23 Temmuz 1987 Tarihli Kırım Tatarlarıyla İlgili Açıklaması”, Çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 161, 1987, s. 24-26.

¹⁵⁰ “Deklaratsiya Verhovnogo Soveta Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik”, **Pravda**, 15 Noyabrya 1989.

¹⁵¹ Kırım Tatar halkının problemleriyle ilgilenen Komisyonun çözüm ve önerileri hakkında bkz. Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 81.

¹⁵² Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 254.

¹⁵³ Ukrayna SSC'nin Kırım ÖSSC'ni yeniden tesis eden kanunu hakkında bkz.: Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.**, C. II, s. 103.

¹⁵⁴ “Kırım'a Genel Bakış”, (Çevirimiçi) www.vatankirim.net/genel.htm, 10.04.2001.